

www.turkishstudies.net/religion

Turkish Studies - Comparative Religious Studies

eISSN: 2667-5544

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY
Sponsored by IBU

Dehşet Yönetimi Kuramı ve Dinî Dünya Görüşü Bağlamında Ölüm Korkusuyla Başa Çıkma: Ankara Terör Saldırıları Üzerine Nitel Bir Araştırma

*Coping with the Fear of Death in the Context of Terror Management Theory and Religious
Worldview: A Qualitative Research on Terrorist Attacks in Ankara*

İsa Ceylan* - Asım Yapıcı**

Abstract: Since the 1970's terrorist attacks in Turkey often take place on the agenda. These terrorist attacks, which can turn into mass murder, are not limited to the killing of innocent people, but also deeply affect all people who see and hear about the terrorist incident. This situation may cause deep emotional tremors at different levels in the primary who are personally exposed to terrorist acts, the secondary who are slightly affected by such acts, and tertiary persons who are aware of the situation through different communication channels, especially the media. This research focuses on the coping strategies of individuals living in Ankara, who express that they are religious and who experience fear of death (terror) at secondary and tertiary levels after terrorist explosions. It was aimed to reach and interpret the common effects of the factors that increase the fear experienced after the terrorist explosions and to reveal the strategies to cope with this fear. The design of this study, which investigates how individuals affected by terrorist attacks perceive these experiences, is one of the qualitative research method phenomenological design and interview technique. The sample of the research consists of 17 volunteers who experienced bomb explosions in Ankara in 2015 and 2016. Data were collected in September 2016. Semi-structured interview form was used in the study, and themes and sub-themes were determined based on the opinions of the participants in the data analysis processes. In the study, the central schemas that appear as "Factors Increasing Fear of Death" and "Coping Strategies with Fear of Death" were evaluated within the framework of Terror Management Theory and religious worldview. With the emergence of the sense of mortality, it was observed that the individuals who were affected by the explosions (who witnessed the event as secondary and tertiary) wanted to increase their self-esteem and through this, the process of integration into the values of the culture belonged to. In this context, the theme of coping strategies with the fear of death was reached from the categories of "similar experiences lived before, depersonalization, remembering similar events in the history, trying to manage emotions, the thought of learning lessons; the tendency to stay away from the crowds; taking measures and getting support from religious/spiritual values." In the study, it was observed that especially the religious

* Dr., TRT Genel Müdürlüğü.

PhD., Turkish Radio and Television Corporation.

ORCID 0000-0002-6163-5689

ceylanisa@gmail.com

** Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Psikolojisi Anabilim Dalı.

Prof. Dr., Social Sciences University of Ankara, Faculty of Islamic Studies, Psychology of Religion.

ORCID 0000-0002-7041-9064

asim.yapici@asbu.edu.tr

Cite as/ Atf: Ceylan, İ., & Yapıcı A. (2020). Dehşet yönetimi kuramı ve dinî dünya görüşü bağlamında ölüm korkusuyla başa çıkma: Ankara terör saldırıları üzerine nitel bir araştırma. *Turkish Studies - Religion*, 15(4), 643-666.

<https://dx.doi.org/10.47091/TurkishStudies.46019>

Received/Geliş: 29 August/Ağustos 2020

Accepted/Kabul: 20 December/Aralık 2020

Copyright © INTAC LTD, Turkey

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 25 December/Aralık 2020

CC BY-NC 4.0

worldview affected coping strategies in a holistic way in the reactions shown to buffer the sense of mortality that emerged after the terror. It was also concluded that immortality was a real beliefs and sense of religious values of the society in Turkey. It has been observed that there is a linear relationship between the sense of insecurity felt by individuals after the explosions, coping with existential anxiety and trust in the Transcendental Being. It has been concluded that the religious worldview of the individual plays an important role in reducing the fear of death.

Structured Abstract: There are some needs for people from the existential framework to survive for a quality life. As existed in Maslow's hierarchy of needs, the concept of "trust" in Existential Psychology is described as one of the most basic human needs. It has always been on the agenda from the past to the present. From literature to history, from education to philosophy, from communication to psychology, it continued to be on the carpet and discussed in the all fields. The concept of trust, which is directly related to many elements of knowledge, emotion, thought and action, has been at the centre of life in the past and it seems that it will continue to be. Recently the terror and the terrorist incidents experienced in individual and social aspects have necessitated the evaluation of the concept of trust.

When examined by the psychological dynamics underlying the terror, which is expressed in the dictionary of the American Psychological Association (APA) as "intense and overwhelming fear", it is able to give important outputs about security. Terror Management Theory (TMT) is considered an approach aimed at controlling the anxiety related to death that is the main motivation source of human behaviour and first function of the community. Terror management theory is derived primarily from the work of Ernest Becker. Becker attempted to synthesize the psychoanalytic work of Freud, Rank, Adler, Fromm and Horney; the philosophical inquiry of Nietzsche, Kierkegaard and Norman Brown. Terror Management Theory is based on two basic hypotheses. These are the hypothesis that "mortality salience and anxiety buffer". According to the theory, all things reminding mortality gives anxiety to the individual. Therefore, the individual is trying to raise self-esteem to reduce this anxiety, or he wants other people around him to adopt the same values and norms with him/herself.

The fear and terror sense of the individuals who have experienced explosions in personal and social terms are related to the cultural strength and historical background of the society, and this form of relationship manifests itself as an effective defence mechanism. Thus, it can be said that TMT is the most appropriate theory for this study. Defence of cultural worldview that is fed by religious and spiritual values to buffer the sense of mortality and anxiety in TMT; the tendency to share the same values around the surroundings; an effort to raise self-esteem through religious / secular beliefs; social ties; perception by others as precious; the desire to add meaning, order and continuity to life; need to verify and share the same values; provide important data about the mental, emotional and behavioural processes in which individuals who experience the explosions.

Many emotions, experiences and behaviours are directly related to personality traits, as seen in the expressions of the individuals who experience the explosions. Religious belief and spiritual values seem to be important in terms of responding to the existential needs of the individual, such as coping with the feeling of death and trusting. Likewise, when the effective role in shaping personality is taken into account, arise importance of the social work, and value of the development and implementation of social policies.

It is also seen in other studies that self-esteem provides protection against deep-seated worries about mortality. The efforts of individuals to comply with cultural values standards and gain self-esteem play an important role in their struggle to react to ideas that challenge the way they think about the world they live in. In this frame if we look at the defensive reactions given to terrorist events recently; distracting attention (shopping, tending to harmful habits, listening to music, etc.), self-defence instinct (excessive safety obsession), the feeling of lack of control caused by insecurity and to restriction of freedom or perceive less the importance.

The method of this work is Phenomenological (descriptive) model from the qualitative researches models investigating how individuals who experience terrorist attacks interpret these experiences. The sample of the research has experienced explosions in Ankara in 2015 and 2016 and is volunteering to participate in the research. 17 people participated in the survey. The data were collected in the study with the semi-structured interviews and questionnaires about these interviews, the central diagrams of the common themes exiting from the experiences of the individuals were also coded by the used first and second loop encodings in the data analysis methods. The central schemes that appear as "Factors Increasing Fear of

Death" and "Coping Strategies with Fear of Death " have been evaluated within the framework of Terror Management Theory and religious worldview. The factors that reduce the fear experienced are determined as follows: "Similar experiences lived before, depersonalization, similar events in the history, trying to manage emotions, the thought of learning lessons, the tendency to stay away from the crowds, taking measures, and getting support from religious/spiritual values." In the study, it was observed that especially religious beliefs were used as a coping instrument in the reactions shown to buffer the sensation of mortality. It also reached the result that religious/spiritual values and belief give a real immortality belief for the participants. And it was found that there is a positive relationship between the coping with existence anxiety after the state of insecurity and the trust in the God.

Keywords: Psychology of religion, terror management theory, religious worldview, fear of death, coping strategies.

Öz: Türkiye’de 1970’lerden bu yana terör saldırıları sıklıkla gündemdeki yerini almaktadır. Kitlese katliamlara dönüşebilen bu terör saldırıları masum insanların öldürülmesi ile sınırlı kalmayıp terör olayını yakından gören, duyan tüm insanları da derinden etkilemektedir. Bu durum bizzat terörist eyleme maruz kalan birincil, bu tür eylemlerden hafif etkilenen ikincil ve basın-yayın başta olmak üzere farklı iletişim kanallarıyla durumdun haberdar olan üçüncül kişilerde farklı düzeyde derin duygusal sarsıntılara sebep olabilmektedir. Bu araştırmada, Ankara’da yaşayan, dindar olduğunu ifade eden, terör patlamaları sonrası ölüm korkusunu (dehşeti) ikincil ve üçüncül düzeyde deneyimleyen bireylerin ölüm korkusuyla başa çıkma stratejileri ele alınmaktadır. Terör patlamalarından sonra deneyimlenen korkuyu arttıran unsurların ortak etkilerine ulaşmak, onları yorumlamak ve yaşanan bu dehşetle başa çıkma stratejilerini ortaya koymak amaçlanmıştır. Terör saldırılarından etkilenen bireylerin bu deneyimleri nasıl algıladıklarını araştıran bu çalışmanın deseni nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik (görüngü bilimsel) desende ve görüşme tekniğindedir. Araştırmanın örneklemini 2015 ve 2016 yıllarında Ankara’da gerçekleşen bombalı patlamaları deneyimlemiş gönüllü 17 kişiden oluşmaktadır. Veriler 2016 yılının Eylül ayında toplanmıştır. Araştırmada yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmış olup veri analiz süreçlerinde katılımcıların görüşlerinden hareketle temalar ve alt temalar belirlenmiştir. Araştırmada “Ölüm Korkusunu (Dehşeti) Arttıran Faktörler” ve “Ölüm Korkusuyla Başa Çıkma Stratejileri” olarak beliren merkezi şemalar Dehşet Yönetimi Kuramı ve dinî dünya görüşü yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Ölümlülük duygusunun belirginleşmesi ile beraber patlamalardan etkilenen (olaya ikincil ve üçüncül olarak tanık olan) bireylerin benlik saygısını yükseltme isteği ve bunun üzerinden ait olunan kültürün değerlerine entegrasyon sürecine girildiği gözlemlenmiştir. Bu çerçevede ölüm korkusuyla başa çıkma stratejileri temasına “daha öncesinde deneyimlenen benzer yaşantılar, duyarsızlaşma, tarihteki benzer olayları hatırlama, duyguları yönetmeye çalışma, ders çıkarma düşüncesi, kalabalıklardan uzak durma eğilimi, tedbire riayet arzusu, dinî ve manevî değerlerden destek alma çabası” kategorilerinden ulaşılmıştır. Araştırmada, yaşanan dehşetten sonra beliren ölümlülük duygusunu tamponlamak amacıyla gösterilen reaksiyonlarda özellikle dinî dünya görüşünün, başa çıkma stratejilerini bütünsel olarak etkilediği görülmüştür. Ayrıca Türkiye toplumunda dinî/manevî değer ve inançların gerçek bir ölümsüzlük duygusu yaşattığı sonucuna varılmıştır. Patlamalar sonrası bireylerin hissettikleri güvensizlik duygusu ve varoluşsal kaygıyla baş etme ile Aşkın Varlığa olan güven arasında doğrusal bir ilişki olduğu bulunmuştur. Bireyin dinî dünya görüşünün, oluşan ölüm korkusunu azaltmada önemli bir rol aldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din psikolojisi, dehşet yönetimi kuramı, dinî dünya görüşü, ölüm korkusu, başa çıkma stratejileri.

1. Giriş

İnsanın duygu, düşünce ve davranışlarının çok farklı güdüler, ihtiyaçlar, anlamlandırmalar ve etkileşimsel süreçlerle tezahür ettiğini söylemek mümkündür. Bireyin hayatında anlam ve değer arayışı, kendisiyle ve çevresiyle iletişim kurarak dış dünyada olan bitenleri kontrol etme çabası, yaşamını sağlıklı ve adeta hiç ölmeyecekmiş gibi sürdürme arzusu bu bağlamda dikkat çekicidir. Davranışlara yön veren bu tür ihtiyaç ve motifler; bireyin hem içe hem dışa doğru gelişimini destekleyicidir. Kişinin öz saygısının yükselmesine, kendi potansiyelini anlamasına, çevrenin

sunduğu imkânları fark etmesine ve kendini gerçekleştirmesine zemin hazırlayan ihtiyaç ve motifler, ölüm karşısında duyulan kaygı ve endişeyi azaltarak bireyin varlığının devamlılığını teminat altına almaya ve psikolojik güvenlik ihtiyacını karşılamaya hizmet etmektedir (Arndt ve Vess, 2008; Arrowood vd., 2018; Becker, 1973; Gailliot vd., 2008; Maxfield vd., 2014; Vail vd., 2012).

Varoluşçu Psikoloji’de “güven” kavramı, Maslow’un ihtiyaçlar sıralamasında da olduğu gibi, bireyin en temel gereksinimlerinden biri olarak ifade edilmektedir (Langford, 2002). Bu anlamda bireyin eylemlerinin yönünü ve niteliğini belirleyen güven duygusu varlığın ve yaşamın merkezinde yer almaktadır (Wicks vd., 1999). Hatta araştırmacılar özgürlük ve güvenlik ikilemi içinde kalan insanların tercihlerini genellikle güvenlikten yana kullandığını belirtmektedirler (Fromm, 1996; Bauman, 2005).

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de terör eylemleri gerçekleşince ya da tekrar gerçekleşme endişesi yaşanınca insanlarda güvenlikte olma duygusunun azalmaya, kaygı ve endişenin ise artmaya başladığı görülmektedir (Ceylan, 2018; Kökdemir, 2003; Saruhan, 2004; Yıldız vd., 2017). Bu durum terörist eylemlerden sonra bireysel ve toplumsal açıdan güven kavramını yeniden değerlendirme ihtiyacını gündeme getirmiştir. Çünkü terör saldırıları sonrası güçlü bir şekilde hissedilen ölüm korkusu karşısında acizlik, çaresizlik, kaygı ve korku duygusu belirgin hale gelmektedir. Esasen terör eylemlerinin amacı da insanların psikolojik dengesini bozarak onları normal hayatlarından uzaklaştırmak, özgür düşünme ve davranma potansiyellerini ortadan kaldırmak (Saruhan, 2004), daha net bir ifadeyle korku ve kaygıya tutsak etmektir. Bu bağlamda toplumsal dehşet duygusu ve panik ortamı oluşturan terörist eylemlerden sonra insanlar yaşadıkları tedirginlik, stres ve kaygıyı azaltmak için çok çeşitli savunma mekanizmaları ve başa çıkma stratejileri geliştirmektedirler. Dehşet yönetimi kuramının, terör eylemlerinden sonra algılanan dehşeti yönetme bağlamında önemli bir kavramsal çerçeve sunduğunu söylemek mümkündür.

Türkiye’de son zamanlarda DYK kapsamında yapılan araştırmalarda artış olduğu görülmektedir. Bu çalışmalarda ilişkisel olarak “saldırganlık ve dindarlık” (Aksüt, 2008), “ölümün belirginleşmesi ve kimlik” (Kökdemir ve Yeniçeri, 2010), “barışa ilişkin tutumlar” (Güler, 2014), “ölümün belirginleşmesine dönük savunma mekanizmaları” (Yıldız vd., 2017), “ölüm kaygısı ve dinî tutum” (Ceylan, 2018), “ölüm kaygısı, benlik saygısı ve dinî dünya görüşleri” (Bulut ve Kuşat, 2018), “benlik saygısı ve bağlanma” (Koç, 2019), “ölüm kaygısı ile Müslümanlara yönelik ön yargı ve ayrımcılık” (Sevinç, 2019) gibi konular ele alınmıştır. Yurtdışında ise DYK ile farklı psikososyal göstergeler arasındaki ilişkileri ele alan oldukça zengin bir literatür mevcuttur. Örneğin 11 Eylül saldırıları sonrası ölümlülük düşüncesinin belirginleşmesi ile dinî/manevî başa çıkma (Landau vd., 2004), terör eylemlerinden sonra ölümlülüğün belirginleşmesi ile dinî ve dinî olmayan dünya görüşleri (Norenzayan vd., 2009), yine 11 Eylül saldırıları sonrası umutsuzluk ve korku duyguları arasındaki ilişkiler (Pyszczynski vd., 2003) üzerine odaklanan araştırmalar ilk planda zikredilebilir. Bahsi geçen çalışmalar Ankara’da 2015 ve 2016 yıllarında yaşanan canlı bomba patlamalarını konu edinen bu çalışmayla benzer bir bakış açısına sahiptir.

1.1. Dehşet Yönetimi Kuramı

Amerikan Psikoloji Derneği APA’ya göre “yoğun ve baskın korku” şeklinde belirtilen dehşet (terror) terimi (VandenBos, 2007: 931), arka planında yer alan duygusal sistemiyle beraber ele alındığında güven hususunda önemli bilgiler sağlayabilecek özelliktedir (Mert, 2010: 57). Terör konusundaki çalışmalarıyla Türkiye’de son zamanlarda adından bahsettiren Kökdemir (2003: 17) tarafından terör, “herhangi bir siyasi motivasyon içeren, gizli olarak, herhangi bir ülkenin meşru güçleri dışındaki güçlerce planlanan, yürütülen ve eyleme dönüştürülen, sivil hedefleri ve/veya barış durumunda askerleri hedef alan şiddet hareketleridir” biçiminde tanımlanmıştır. Terör, yaşanan dehşetten yalnızca birincil muhatapların değil; ikincil düzeyde izleyici konumunda bulunan bireylerin de etkilendiği bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır (Ruby, 2002: 10).

Terörizm ise birtakım kişilerin/grupların, hedefteki bireylere veya onların mülklerine yönelik sözlü ya da fiili şiddet içerici davranışlarda bulunması, dahası bunları planlı bir biçimde yasadışı eylemler şeklinde gerçekleştirilmesidir (Martin, 2017: 350).

Batılı kaynaklarda “Terror Management Theory” (TMT) olarak yer alan kuram Türkçe literatürde genel anlamda “Dehşet Yönetimi Kuramı” (DYK) şeklinde isimlendirilmektedir (Ceylan, 2018; Güler, 2014; Doğulu, 2012). DYK, APA’ya göre bireysel ve sosyal davranışları harekete geçiren “ölüm” olgusundan kaynaklanan kaygı duygusunun nasıl yönetildiğini inceleyen kuramsal bir yaklaşımdır (Becker, 1973; Yıldız, 2006). Bununla birlikte, önyargı ve benlik saygısının savunusu gibi görüngülere yönelik psiko-dinamikleri de açıklamayı hedef edinir (Greenberg ve Arndt, 2012: 398). Bu yönü ile DYK yaşanan dehşete ya da teröre bağlı olarak gelişen psikolojik bozuklukların anlaşılmasında, açıklanmasında ve etkisinin kavramsallaştırılmasında orijinal bir yaklaşım sunar. Kuram, ölüm bilincinin, bir kişinin kültürel dünya görüşü, kendine saygı ve kişilerarası bağlardan oluşan bir endişe önleyici sistem tarafından yönetildiğini öne sürmektedir (Greenberg vd., 2009).

DYK ilk olarak Ernest Becker’in (1971, 1973, 1975) çalışmalarına dayanmaktadır. Becker; insan sosyal davranışlarının arka planında yatan dinamikleri anlamak için; psikanalitik alanının öncüleri olan Freud, Rank, Adler, Fromm ve Horney’in; felsefe alanında araştırmaları olan Nietzsche, Kierkegaard ve Norman Brown’in araştırmalarını bir araya getirmeye çalışmıştır (Solomon vd., 1991b: 22). 1980’li yıllarda ise söz konusu kuram, Greenberg, Solomon ve Pyszczynski (1986 ve 1990) tarafından geliştirilmiştir. DYK’nın temelde iki hipotezi vardır. Bunlardan birincisi “ölümlülüğün belirginleşmesi”, ikincisi ise “kaygı tamponu”dur (Landau vd., 2004; Pyszczynski ve Kesebir, 2011; Rosenblatt vd., 1989; Maxfield vd., 2014). DYK’ya göre ölümlülüğü duyumsayan birey kaygı yaşamaktadır. Yaşanılan bu kaygının azaltılması, benlik saygısının yükseltmesine ya da diğer insanlarla ortak değerlerin ve normların benimsenmesine bağlıdır (Jonas vd., 2008; Solomon vd., 1991b). Tam da bu noktada DYK’da merkezi öneme sahip olan kültürel dünya görüşü ifadesinin dinî ve manevî değerleri içerdiğini söylemek mümkündür. Söz konusu değerlerin bireysel ve sosyal bakımdan insanların özsaygısını artırıcı bir işlev üstlenmesi ise ölüm kaygısına karşı koruyucu bir tampon vazifesi görmektedir.

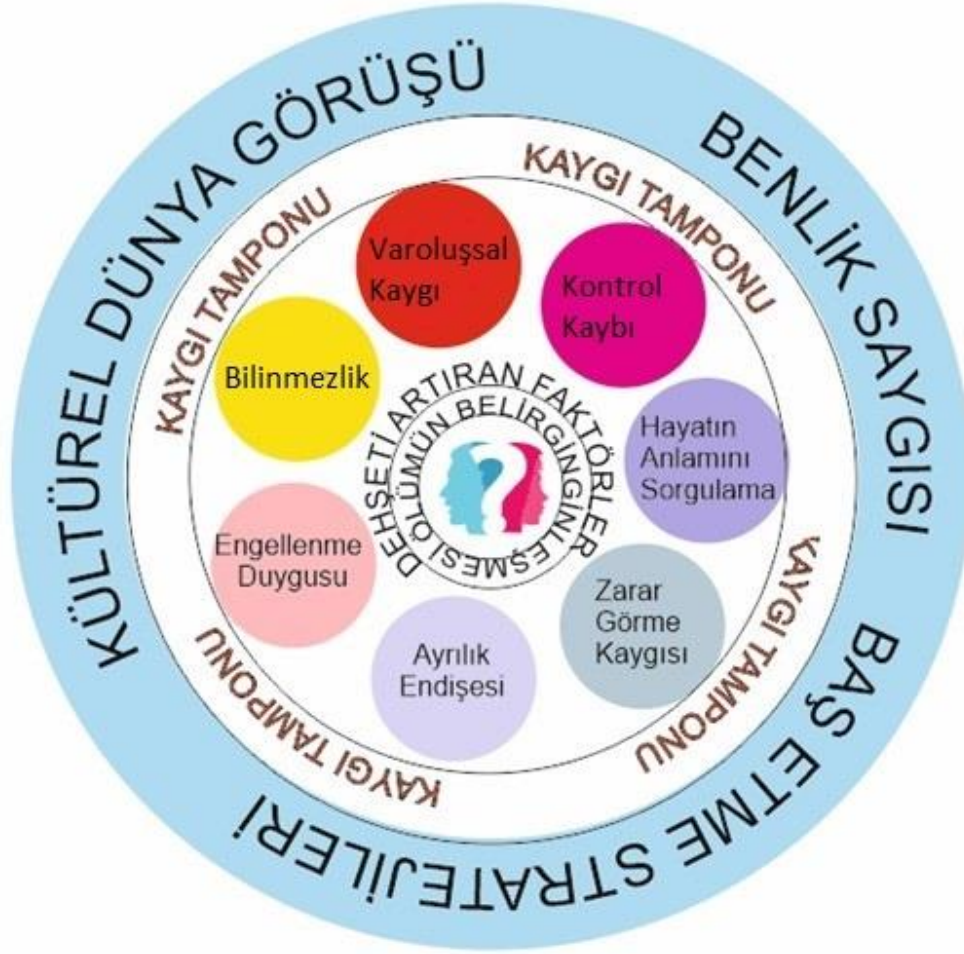
1.2. Ölüm Korkusu, Benlik Saygısı ve Kültürel Dünya Görüşü

İnsanın sınırlı yaşamını kuşatan, onun tüm hayatındaki edinimlerine anlam ve amaç veren ölüm, bireylerde varoluşsal bir kaygı meydana getirir. (Bulut vd., 2017: 268). Freud (1975) nesnel kaygı duygusunu gerçekte tehlike arz eden bir uyarıcıya yönelik gösterilen tepki şeklinde; yani korkuyla neredeyse aynı anlamda kullanmaktadır. Bunun için insanın mevcut duygusal ve bilişsel dengesini koruması, ölüm düşüncesinin sınırlarını belirlemek açısından önemli görülmektedir. Ölümlülük duygusu karşısında geliştirilen tutumlar, denge ve uyumunu yitirdiğinde bireyin kaygı düzeyi artmakta ve çevreye uyum sağlaması güçleşebilmektedir (Tanhan ve İnci, 2009: 6). Söz konusu kaygının, bireyin yaşamına devam edebilmesi için onu en uygun dengede (optimal düzeyde) tutarak duygu, düşünce ve davranış bakımından zinde kıldığı ifade edilebilir. Ölüme ilişkin kaygı duygusu, insanın doğumundan itibaren varlığını sürdüren ve yaşam boyu devam eden bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır (Karakuş vd., 2012: 50).

Kültürel dünya görüşü aynı değerleri paylaşma; sosyal bağlar kurma; başkaları tarafından değerli algılanma; dinî, manevî veya seküler inanışlar üzerinden benlik saygısını yükseltme eğilimi; hayata anlam, süreklilik ve düzen kazandırma talebi; onaylanma ve benzer değerlerin paylaşımı gibi bileşenleri içermektedir (Vail vd., 2019). Bu anlamda dinî ve manevî değerlerden beslenen kültürel dünya görüşleri, ölümlülük duygusundan kaynaklanan gerilimi aşmada bireye içsel destek sağlayıcıdır (Solomon vd., 2000). Zira kişinin ölüm korkusuyla başa çıkması demek, onun kendisini anlamlı bir evrende değerli bir katılımcı olarak görmesi demektir. Kuşkusuz bu da bireyin “benlik saygısını koruyucu savunma sistemiyle yakından ilişkilidir (Greenberg vd., 1986).

Bu konuda yapılan araştırmalar göstermektedir ki kültürel dünya görüşü benlik saygısını korumaya hizmet etmektedir (Greenberg vd., 2014; Solomon vd., 1991a). Ayrıca insanların kalıcı ve anlamlı bir evrenin değerli üyeleri oldukları hissine (benlik saygısı) yönelik ortak inançlarının aile, çocuk ve bıraktığı eserlerinin devamlılığı başta olmak üzere kişinin ölümünden sonra arzuladığı güvenlik ve süreklilik düşüncesine katkı sağladığı söylenmektedir (Solomon vd., 2000).

Alan yazında DYK ile ölümlük bilinci, yaşamın anlamı, benlik saygısı, algılanan anksiyeteye tampon oluşturma, savunma mekanizmaları ve dinî ve manevî değerlerden beslenen kültürel dünya görüşlerine ilişkin (Arndt ve Vess 2008; Edmondson vd., 2008; Ellis vd., 2013; Ceylan, 2018; Doğulu ve Uğurlu, 2015; Henrie ve Patrick, 2014; Kökdemir ve Yeniçeri, 2010; Kosloff vd., 2006; Snyder, 1997; Vail vd., 2012; Sevinç, 2019; Yıldız, vd., 2017) çok sayıda araştırma mevcuttur. Yapılan çalışmalardan elde edilen bulgular göstermektedir ki ölüm düşüncesinin bilinçdışı düzeyde belirginleşmesi, bireylerin kültürel dünya görüşlerini ve benlik saygılarını koruma arzusuyla yakından ilişkilidir (Dechesne vd., 2003; Diggory ve Rothman, 1961; Florian ve Mikulincer, 1997; Pyszczynski vd., 2003). Hatta içgrup üyelerinin algılanan tehditler karşısında kültürel dünya görüşü üzerinden benzer tavırlar sergilediği söylenebilir (Aksüt, 2008; Gailliot vd., 2008; Snyder, 1997). Diğer taraftan bireyin benlik saygısıyla ölüm kaygısı arasında negatif bir ilişkinin bulunduğu, özellikle bireyin kişisel olarak başa çıkmakta zorlandığı dehşet verici durumlarda özsaygı düzeyinin belirgin bir şekilde azaldığı ifade edilmektedir (Harmon-Jones vd., 1997; Pyszczynski vd., 2004). Başka türlü söylenecek olursa bireyin kültürel dünya görüşüne uyum sağlama ve benlik saygısını yükseltme eğilimi, özünde ölüm korkusu nedeniyle meydana gelen kaygı karşısında kişinin kendini koruma tepkisi olarak değerlendirilebilir (Bulut, 2015: 163). Çünkü inanç, değer ve ideoloji gibi kültürel dünya görüşü çerçevesinde ele alınan unsurlar bireyde gerçek yahut simgesel ölümsüzlük arzusunun göreceli olarak koruyucu işlev görür (Demirutku, 2003: 17). Bu noktada şu hususu vurgulamak gerekir ki dehşet verici hadiseler karşısında ölüm kaygısıyla başa çıkabilmek bireylerin dünya görüşlerinin muhtevasıyla doğrudan ilişkilidir. Diğer bir ifadeyle kültürel dünya görüşünün dinî, manevî veya seküler olması kişinin başa çıkma tepkilerinin yönünü ve yoğunluğunu belirleyicidir.

Şekil 1. Dehşeti Arttıran Faktörler ve Baş Etme Stratejileri.

İlgili alan yazın incelemesi sonucu ulaşılan veriler yoluyla hazırlanan yukarıdaki Şekil-1’de görüleceği üzere terör patlamaları gibi dehşet duygusunu artıran olaylar sonrası ölümlülük duygusu belirginleşmektedir. “Varoluşsal kaygı, kontrol kaybı, hayatın anlamını sorgulama, zarar görme kaygısı, ayrılık endişesi, engellenme duygusu, bilinmezlik” gibi temalar, yaşanan dehşeti artıran faktörler olarak ortaya çıkmıştır. Kültürel dünya görüşü ve benlik saygısını yükseltme eğilimi ise baş etme stratejileri olarak ön plana çıkmıştır.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Türkiye’de 1970’lerden bu yana terör saldırıları¹ gündemde sıklıkla yer almaktadır (Yıldız vd., 2017: 36). Kitle katliamına dönüşen bu terör saldırıları masum insanların öldürülmesi ile sınırlı

¹ Araştırma kapsamında incelenen terör saldırıları: “10 Ekim 2015 tarihinde gerçekleşen Ankara Gar saldırısı, 17 Şubat 2016 tarihinde gerçekleşen Ankara Genel Kurmay Saldırısı ve 13 Mart 2016 tarihinde gerçekleşen Ankara Güvenpark saldırısıdır” (Aksoy & Nisan, 2017).

kalmayıp terör olayını yakından gören, duyan, etkilenen tüm insanları da derinden sarsmaktadır. Bu durum bizzat terörist eyleme maruz kalan birincil, bu tür eylemlerden hafif etkilenen ikincil ve basın-yayın başta olmak üzere farklı iletişim kanallarıyla durumdan haberdar olan üçüncül kişilerde farklı düzeyde derin duygusal sarsıntılara sebep olabilmektedir. Bireylerin yaşadıkları terör olayını nasıl anlamlandırıp yorumladıkları ve bu olumsuz olaydan etkilenme düzeyleri ile terör olgusu karşısında yaşadıkları deneyimlerin kültürel dünya görüşleri çerçevesinde araştırılması akademik açıdan ihmal edilmemesi gereken konuların başında gelmektedir. Bu araştırmada dehşeti deneyimleyen bahsi geçen üç gruptan ikincil (olay yerine yakın olanlar) ve üçüncül (olayı duyanlar) bireylerin kültürel dünya görüşlerinin; deneyimledikleri dehşet duygusunu artıran faktörlere ve bu faktörlerle baş etme stratejilerine ne şekilde etki ettiği konusu ele alınmaktadır.

Araştırmada terör saldırılarından sonra yaşanan dehşeti arttıran faktörlerin ortak etkilerine ulaşmak amaç edinilmiştir. Özellikle şu ya da bu şekliyle terörist eylemlerden etkilenen insanların yaşadıkları deneyimlere yükledikleri anlamları ortaya koymak hedeflenmiştir. Bu nedenle kişilerin yaşadıkları öz deneyimler yakalanmaya ve bu etkiler yorumlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca, yaşanan dehşetten sonra bu dehşeti deneyimleyen bireylerde beliren korku, güvensizlik, ölümlülük duygusu ve varoluşsal kaygı gibi duygusal fenomenlerle baş etme stratejileri dinî ve manevî değerlerden beslenen kültürel dünya görüşü yaklaşımı çerçevesinde yorumlanmıştır.

Bu çalışmada, Ankara'da yaşanan terör eylemlerini tecrübe etmiş bireylerin bu olaylardan etkilenme düzeylerini, bu bağlamda ölüme yakın olma deneyimleri ile korkuları ve benlik saygılarının nasıl bir yapılanma arz ettiği üzerinde durulmuştur. Bu amaca bağlı olarak araştırmada aşağıdaki sorulara yanıtlar aranmıştır:

- a) Ankara'da yaşanan patlamalara doğrudan ya da dolaylı maruz kalan bireyler içinde buldukları durumu nasıl açıklamaktadır?
- b) Bireyler yaşadıkları dehşet anlarında hayata ve ölüme nasıl anlamlar yüklemektedir?
- c) Dehşeti deneyimleyen bireyler, dinî ve manevî değerlerden beslenen kültürel dünya görüşlerine dayanarak yaşadıkları kaygıyla acaba nasıl baş etmektedir?

2.2. Araştırma Deseni

Bu araştırmada terör saldırılarından etkilenen bireylerin ortak deneyimlerine ulaşmak ve yorumlamak amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik desen kullanılmıştır. Bu amaca yönelik ise görüşme tekniği tercih edilmiştir (Türnüklü, 2000). Araştırmanın nitel olarak tasarlanmasındaki amaç, üstünde çalışılan konu hakkında daha geniş bir bakış açısı edinmektir (Büyükoztürk vd., 2009). Fenomenolojik çözümlemenin ilk olarak Husserl (1970) tarafından sistematize edildiği söylenebilir. Bu yaklaşımın özünde, bireylerin yaşamlarından çıkan deneyimleri yorumlamak vardır (Creswell, 2016: 77). Nitel çalışmalar küçük grupla çalışılmasına rağmen derinlemesine bilgi, kavrayış ve anlayış zenginliği sağlamaktadır (Patton, 2014; Johnson, 2012). Bu yönü ile nitel araştırmalar olayların ve bağlamların dilini kullanarak yaşanan ve gözlenen hadiseleri kendi özneliği içinde analize imkân verir (Neuman, 2012).

Bu çalışmada dehşeti arttıran faktörlerin bilinçli deneyimler üzerinden ne şekilde algılandığı ve yorumlandığı; bu yorumlamalardaki ortak temaların neler olduğu keşfedilmeye çalışılmıştır. Yaşanan deneyimler terörist saldırılardan katılımcıların etkilenip etkilenmedikleri; eğer etkilendilerse neden etkilendiklerine ilişkin elde edilen temalar aracılığıyla incelenmiştir. Dinî ve manevî değerlerden beslenen kültürel dünya görüşü çerçevesindeki bu anlamlandırma süreci dehşeti arttıran faktörler ve başa çıkma stratejileri olarak iki ana tema çerçevesinde ele alınmıştır.

2.3. Çalışma Grubu

Fenomenolojik modelde araştırmaya katılan bireylerin deneyimleri üzerinden veriler üretildiğinden sosyo-psikolojik özellikleri de araştırmanın önemli hususlarındandır. Bu sebeple

katılımcılar, nitel araştırmalarda daha çok kullanılan amaçlı örnekleme (purposive sampling) yöntemlerinden kritik durum örneklemeyle seçilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 121). Terör eylemlerinden ikincil ve üçüncül düzeyde etkilenenler üzerinde yapılan bu araştırmaya 9'u erkek, 8'i kadın toplam 17 kişi katılmıştır. Araştırmaya katılan erkeklerin yaş ortalamaları 31; kadınların yaş ortalamaları ise 32'dir. Katılımcılar 'K1, K2, K3, K4, (...), K17,' şeklinde kodlanmıştır.² Görüşmelerin her biri ortalama 25 dakika sürmüştür.

2.4. Verilerin Çözümlemesi

2016 yılının Eylül ayında ses kayıtları yoluyla elde edilen veriler bilgisayar ortamında deşifre edilmiştir. NVivo 10 paket programıyla veriler kodlanmış ve çözümlenmiştir. Deşifresi yapılan ve kavramsallaştırılan görüşmeler içerik analizi ile çözümlenmiştir. İçerik analizinde bir metnin belirli kodlamalarla daha küçük birim kategorileri ile özetlenmesi, verilen kodların derinlemesine analiz edilmesi amaçlanır (Büyüköztürk vd., 2009). İçerik analizi, kaynak mesajın içerdiği sosyal gerçeği ortaya çıkarmak için anlam ve dil bilgisi açısından nesnel ve sistematik olarak verilerin sınıflandırılması, kaynak mesajdan daha derin çıkarımlarda bulunulması ve gerektiğinde sayılara dönüştürülmesine katkı sağlar (Tavşancıl ve Aslan, 2001). Bu çerçevede öncelikle her soruya verilen yanıtlardan iletiler (kodlar) çıkarılmış ve birinci döngü kodlamalar ile açık kodlamalar yapılmıştır. Sonrasında ikinci döngü kodlamalarla ortak kategoriler ve daha üst temalar belirlenmiştir. Araştırma sonucunda "dehşeti arttıran faktörler" ve "baş etme stratejileri" ana temalarına ulaşılmıştır. Katılımcıların görüşlerini açık bir şekilde yansıtmak amacıyla doğrudan alıntılara sıklıkla yer verilmiştir. Çözümlemeler sonrası ulaşılan bulgular DYK ve dinî ve manevî değerlerden beslenen kültürel dünya görüşü yaklaşımı çerçevesinde yorumlanmıştır.

2.5. Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırma kapsamında gerçekleştirilen görüşmeler olaya tanıklık eden araştırmacının bizzat kendisi tarafından yapılmıştır. Araştırmacı, patlamaların gerçekleştiği yerlerde bulunmuş, patlamalardan ikincil ve üçüncül düzeyde etkilenen kişilerle benzer tecrübeleri deneyimlemiştir. Patlamalar sırasında Ankara'da yaşadığı gibi sonrasında da Ankara'da yaşamaya devam etmiştir. Terör saldırılarından sonra yaşanan dehşete yönelik psiko-sosyal deneyimler, algılar ve bunlardaki değişimler üzerinde gözlem yapma fırsatı bulmuştur.

Geçerlik: Toplanan verilerin ayrıntılı olarak analiz edildiği bu araştırmada sonuçlara nasıl ulaşıldığı açıkça ifade edilmiştir. Araştırmada katılımcıların görüşlerinden doğrudan kesitler alınarak araştırmanın sonuçları izaha çalışılmıştır.

İç Geçerlik: Araştırmanın kavramsal çerçevesi, araştırma soruları, bulguları ve ortaya konulan kavramlar bir bütünü oluşturacak nitelikte olup kendi içinde tutarlı ve anlamlıdır. Araştırmanın tüm süreçlerinde bu tutarlılık detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Araştırmacı tüm veri analiz ve yorumlama süreçlerinde eleştirel bir bakışla çalışmayı yürütmüştür (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

Dış Geçerlik: Ulaşılan sonuçlar, araştırma soruları ve kavramsal çerçeveye bütünlük içindedir. Gerek araştırma soruları gerekse ulaşılan bulgular başka çalışmalar için sınanabilir niteliktedir. (Yıldırım ve Şimşek, 2016).

Güvenirlik: Araştırmanın tüm süreçlerinde katılımcıların yönlendirilmesinden kaçınılmıştır. Araştırmacının rolü; katılımcılarla, araştırmanın konusu ve amacı çerçevesinde görüşmelerin sağlanmasıyla sınırlıdır. Araştırmada, ikili görüşmeler yoluyla toplanan veriler araştırmacının kendisi tarafından çözümlenmiş, kodlarla kategori ve temalar oluşturulmuştur.

² K1-Erkek, 28; K2-Kadın, 27; K3-Erkek, 30; K4-Erkek, 32; K5-Erkek, 26; K6-Kadın, 30; K7-Kadın, 27; K8-Erkek, 20; K9-Erkek, 30; K10-Kadın, 36; K11-Erkek, 50; K12-Erkek, 36; K13-Kadın, 18; K14-Kadın, 41; K15-Kadın, 40; K16-Kadın, 34; K17-Erkek, 27.

Araştırmada kullanılan kodlamanın güvenilirliğini sağlamak için iki farklı alan uzmanı tarafından ayrı ayrı değerlendirilmiş; çözümlenmeler arasındaki tutarlığa bakılmıştır (Tavşancıl ve Aslan, 2001). Güvenirlik hesaplaması sonucunda veri işleyiciler arasındaki tutarlık %82 bulunmuştur. Araştırmada güvenilirlik için kodlayıcılar arasında en az %70'lik bir görüş birliği yeterli görüldüğü için (Patton, 2014; Yıldırım ve Şimşek, 2006) araştırmanın belirlenen tema ve kategorilerinin güvenilir olduğu sonucuna varılabilir. Dış güvenilirliğin diğer bir boyutu ise başka araştırmalara temel oluşturması için araştırmaya konu olan bireylere ilişkin tanımlamalara yer verilmesidir.

3. Bulgular

Terör saldırıları kapsamındaki patlamaları deneyimleyen kişilerle yapılan mülakatlar “ölüm korkusunu (dehşeti) arttıran faktörler” ve “ölüm korkusuyla başa çıkma stratejileri” olarak iki ana tema üzerinden çözümlenmiştir. Ölüm korkusunu arttıran faktörler; olay yerine yakınlık, patlamaların tekrarlanması, olası olumsuz senaryolara inanma eğilimi, bilgi karmaşası ve belirsizlikler, güvensizlik duygusu, çaresizlik hissi, yakınların patlamalardan etkilenmiş olabileceği düşüncesidir. Kültürel dünya görüşlerine göre kullanılan başa çıkma stratejileri ise daha öncesinde deneyimlenen benzer yaşantılar, duyarsızlaşma, tarihteki benzer olayları hatırlama, duyguları yönetmeye çalışma, ders çıkarma düşüncesi, kalabalıklardan uzak durma eğilimi, tedbire riayet arzusu, dinî ve manevî değerlerden destek alma çabası alt temaları çerçevesinde ele alınmıştır.

3.1. Ölüm Korkusunu Arttıran Faktörler

Olay yerine yakınlık

Araştırmaya katılan bireylerin yaşadıkları dehşetin büyüklüğünde “olay yerine yakınlık”, önemli bir husus olarak kendini göstermektedir. Patlamaların gerçekleştiği zamanlarda olay yerine yakın bir yerde bulunduğunu belirten bazı katılımcılar deneyimledikleri dehşeti çok yoğun yaşadıklarını ve etkisini halâ üzerlerinden atamadıklarını dile getirmişlerdir. Bir katılımcının patlama esnasındaki duygusal ve fizyolojik durumunu “*kalbim ağrıdı, derinden hissettim, donup kaldım*” (K3) biçiminde sözlerle ifade etmesinden yakınlık etkisinin dehşeti arttıran önemli bir faktör olduğu anlaşılmaktadır.

Yaşanılan duygu yoğunluğu ölümlülüğün belirginleşmesine sebep olmaktadır. Bu bağlamda ani duygu değişimlerinin, bireyin düşünme yetilerini kontrol düzeyini etkilediği de söylenebilir. Nitekim hissedilen duygu yoğunluğu kaygıyı artırdığı için kişi uyarılara karşı nispeten daha hızlı reaksiyon göstermektedir. Örneğin “*Patlama sırasında Ziya Gökalp Caddesi'nde patlama yerine 200–300 metre mesafe bulunan bir binadaydım. Önce sesi ve sarsıntıyı, ardından ağır metal yanığı kokusunu hissettim. Garip bir ürperti kapladı içimi. Sağlıklı bir şekilde düşünebildiğimi söyleyemem. Aslında alışveriş de değil; sadece bir daha olmayacağını düşünsem de keyfi olarak o bölgeye gitmiyorum. Daha çok ani seslere eskisinden daha fazla tepki veriyorum*” (K2) diyen bir katılımcı bu ifadeyle kendisinde oluşan ölümlülük duygusunun daha seçici bir yaşam tarzı benimsemesine neden olduğunu söylemektedir.

Patlamaların tekrarlanması

Patlamaların birden fazla oluşunun, patlamaları deneyimleyen birçok katılımcıda “*bundan sonra yine herhangi bir yerde ve her an yakın bir çevrede tekrarlanabilir*” (K4; K17) biçimindeki kaygı ve endişeyi ifade eden düşünceleri güçlendirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Patlamaların yalnızca Ankara'da değil; Türkiye'nin diğer illerinde de tekrarlanabilme olasılığı, algılanan dehşeti arttıran diğer bir husus olarak görülmektedir. Çünkü tek bir patlama olmasının bireyi çok fazla endişelendirmeyeceği fakat 2015 ve 2016 yıllarında Ankara'da, İstanbul'da, Hatay'da arka arkaya sürekli bomba patlayınca korku duygusunun oluştuğu, patlamaların tekil değil de çoğul olmasının korkuyu arttıran önemli bir faktör olduğu dile getirilmektedir (K4).

Olası olumsuz senaryolara inanma eğilimi

Deneyimlenen olumsuz yaşantıların kişiyi daha sonraki hayatında nasıl ve ne yönde etkileyeceği kestirilememektedir. Bu çalışmada da benzer bir durum ortaya çıkmıştır. “*Biz de orada olabilirdik*” biçimindeki sözler, ölümlülük düşüncesinin bireyi duygusal açıdan belirgin bir biçimde sardığını göstermektedir. Ölüme yakın deneyim ile ilgili söz konusu düşünceler, deneyimlenen korku hissini daha da artırmaktadır. Görüşme yapılan bireylerin çoğu, “*patlama yerlerinden ya patlama saatine yakın bir zamanda geçmiş ya da az bir zaman kala az kalsın geçecek olduğunu*” (K1; K12) belirtmiştir. Örneğin “*Eşime sarıldım ve birden ağlamaya başladım. Çünkü o gün bizim Kızılay’da olma ihtimalimiz çok yüksekti. Daha sonra öğrendik ki patlayan otobüslerin her ikisi de bizim mahallenin otobüsüymüş. Bu nedenle uzun süre olayın etkisinden kurtulamadım*” (K12) ve “*Patlamanın olduğu yer (Ankara Garı mevki) her gün işe giderken kullandığımız güzergâh üzerinde olduğundan yaşadığım duygusal tedirginlik oldukça fazlaydı*” (K7) gibi ifadeler patlamaların gerçekleştiği yerlerde daha önce bulunmuş olmanın dehşet duygusunu artırdığını teyit etmektedir. Katılımcıların patlamalardan bedensel olarak birincil derecede etkilenme ihtimaline yönelik düşünce ve inançlarının da deneyimlenen dehşet ile beraber arttığı görülmektedir.

Bilgi karmaşası ve belirsizlikler

Güven duymaya yönelik ihtiyacın ehemmiyeti bu temada da ön plana çıkmaktadır. Duyumsanan güven, en çok bilgi olgusundan beslenir. Bireyler patlamaların ardından deneyimlenen korku duygusunun çağrıştırdığı ölümlülük korkusuyla başa çıkabilmek, patlamaların hemen sonrasında oluşan belirsizlik hissini gidermek ve geleceğe yönelik güven duyabilmek için bilgi edinme ihtiyacı içindedir. Buna yönelik olarak yazılı, görsel ve işitsel medya ortamları üzerinden hızlı bir biçimde mesaj iletme olanağı sağlayan iletişim araçlarıyla kontrolsüz şekilde çok fazla mesaj akışının olduğu belirtilmiştir. Güven ihtiyacını gidermek için patlamalar sonrasındaki sürecin işleyişine vakıf olmak isteyen bireyler, bu amacın tam tersi bir durumla karşılaştığını dile getirmektedir. Bu bağlamda “*Daha sonra günlerce devam eden her konuşmada, insanlardan farklı bilgiler işittim. Tabi ki her bilgi doğru değildi. Bu süreçte insanlarımızın bir şeyleri okuyup araştırmaktan ziyade rivayetlerle bilgi sahibi olduğunu, kulaktan kulağa aktarılanları konuşmayı tercih ettiğini gördüm. Ayrıca bazı konuların bilgisizce ama sanki bilginin kaynağından eminmişçesine konuşulmasının pek çok insanı olumsuz yönde etkilediğini gözlemledim*” (K16), “*Bu arada Whatsapp gruplarındaki haber akışından da bahsetmek gerekir. Çünkü herkes son derece panik olmuş bir şekilde gruplara bilgi mesajı atıyordu*” (K6) ve “*Patlamanın olduğu yerdeki her şeyin fotoğrafı Whatsapp’tan paylaşıldı. Her şeyi gördük açıkçası. Direkt indirip her şeyi görüyorduk. Kızan arkadaşlarımız da olmuştu, niye gönderiyorsunuz diye ama fotolar baya bir dolaştı*” (K17) gibi ifadelerden anlaşılmaktadır ki gazete, TV, radyo ve sosyal medya ortamlarında dolaşan kontrolsüz mesajlar insanların endişe, kaygı ve dehşet duygusunu artırmaktadır. Süreç ile ilgili bilgi edinmek isteyen bireylerin kendilerini rahatlatacak bilgiye/bilgilere ulaşamadıkları; bilakis ilgisiz ve kişiyi güven açısından olumsuz etkileyebilecek pek çok mesajla karşı karşıya kaldıkları ifade edilmektedir.

Güvensizlik duygusu

Algılanan dehşetin düzeyini arttıran diğer bir tema ise güvensizlik duygusudur. Bu kapsamda bireylerin sürekli ve güçlü bir biçimde ölümlülük düşüncesini yaşaması, bilhassa kolluk kuvvetlerine ve toplumsal yapıya duyduğu güvenin azalmasına yönelik ifadeler dikkat çekicidir. Katılımcıların “*İnsanlara karşı güvenim azaldı. Kime nasıl güveneceğimizi şaşırdık*” (K8) ve “*Gerçi Kızılay’a her gittiğimde dünyada hiçbir yer güvenli değil duygusu aklıma geliyor*” (K14) gibi ifadeleri, yaşamlarındaki anlam ve düzenin kararsız bir yapıya sahip olmasından dolayı ciddi varoluşsal problemler yaşadıklarını gösterir mahiyettedir. Deneyimlenen bu güvensizlik duygusu bireylerde özellikle geleceğe yönelik umutsuzluğa, olumsuz düşüncelere ve kaygılara neden

olmaktadır. Dahası dehşet yaşantılarının bireylerde meydana getirdiği güvensizlik duygusunun, yerini zamanla üzüntü ve öfkeye bıraktığı ifade edilmektedir. Örneğin “*Şehrimiz (Ankara) önceden iki patlamaya daha maruz kaldığı için tıpkı diğerlerinde olduğu gibi bu olay beni oldukça üzdü. Üzüntü yerini endişe ve öfkeye bıraktı*” (K1) şeklinde dile getirilen görüş üzüntüden endişeye pekçok duygunun iç içe yaşandığını göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla dehşet dâhil söz konusu duygular, bireylerin en temel varoluşsal ihtiyaçlarından biri olan *toplumsal güven ihtiyacını* ve kültürel dünya görüşüne entegre olarak gelişen *benlik saygısını* zedeleyici bir faktöre dönüşmektedir.

Çaresizlik hissi

Güvensizlik duygusunun çaresizlik hissini de beraberinde getirdiği görülmektedir. Çaresizlik hissi, esasında ölümlülüğün hatırlanması karşısında alınacak tedbirlerde çözüm üretilememesi sonucu tezahür eder. Patlamalar bireyin hem kendi varoluşuyla ilgili birtakım kaygıları beraberinde getirmekte hem de kurmak istediği bağlılıkları zorlaştırmaktadır. Nitekim bir katılımcının “*İlk duyduğumuzdaki tepkiler ilk patlamadan son patlamaya doğru daha da derinleşen bir acı ve artan çaresizlik şeklinde oldu aslında. Yaşama yabancılaşma, her şeyin pamuk ipliğine bağlı olduğunu idrak ettik. Çevremdeki insanlar da en az benim kadar üzgün, bazen öfkeli çoğunlukla da çaresiz hissediyordu*” (K6) şeklindeki yaklaşımı göstermektedir ki patlamaları deneyimleyen bireyler kendilerini çözümsüzlük kısıncında hissetmekte hatta yoğun bir kaygılanım içinde kıvrınmaktadır. Öyle ki öngörülemeyen dehşet verici olayların yol açtığı varoluşsal kaygılar karşısında yaşanan *korku, endişe ve ümitsizlik gibi duygular* (K1) ölümlülük düşüncesi ve çaresizlik hissini beslemektedir.

Yakınların patlamalardan etkilenmiş olabileceği düşüncesi

Gerçekleştirilen görüşmelerde bireylerin topluma aidiyetini sağlayan ve güçlendiren kişilerin özünde hissi ve nesebî yakınlık duyulan şahıslar olduğu anlaşılmaktadır. Kültürel dünya görüşü açısından bireyin öncelikle anne-baba ve ailesiyle, sonrasında ise yakinen beraber olduğu tanıdıklarıyla paylaştığı inançlar, bağlılıklar, değerler ve fikirlerin benlik saygısını yükselttiği görülmektedir. “*Sadece kendi arkadaşlarımı yakınlarımı düşünmem fakat evet, ilk etapta tanıdıklarım, birlikte yedik-içtiklerim... Bunlarla oturmuş kalkmış ve onlarla daha fazla ilişki içerisinde bulunmuşum. Onlara herhangi bir şey olması beni daha çok müteessir edecekti, beni daha derinden etkileyecekti*” (K3). Bu ifadeye daha yakından bakılacak olursa insanlar duygusal ve sosyal yakınlık hissettiği başkalarının varlığıyla kendi varlıklarına ve benliklerine anlam yüklemektedirler. Bir katılımcının “*Hatta en önemli unsur o patlamada bir yakınım var mı yok mu, bir tanıdığım var mı yok mu? Bu soru, bu merak insanda dehşeti arttırabiliyor*” (K9) şeklindeki anlatısı, yakınların terör saldırılarından birincil derecede etkilenmiş olabilme ihtimalinin, algılanan dehşeti artırıcı bir etkiye sahip olduğuna işaret etmektedir.

3.2. Ölüm Korkusuyla Başa Çıkma Stratejileri

Daha öncesinde deneyimlenen benzer yaşantılar

Tecrübe edilen yaşam olayları arasında var olan benzer öğrenme durumları yani öğrenmenin aktarımı bireyin dehşetle başa çıkabilmesinde etkili olmaktadır. Bireyin deneyimlediği bu tarz olayların üstesinden soğukkanlı ve özgüvenli bir biçimde gelebildiği görülmüştür. Örneğin herhangi bir hastalığa maruz kalmış bir kişi, sonraki süreçte yakalandığı benzer bir hastalığı daha sakin ve nispeten daha kaygısız karşılayabilir. Yoğun dehşet duygusunu daha önceden yaşayan bir katılımcı şöyle demektedir: “*Ben birkaç ay önce bir kaza geçirdim. Babamı ve kardeşimi kaybettim. O kazada ben ölümlülük duygusunu, yoğun kaygıyı yaşamış oldum. Ondan sonra belli bir aşamaya gelmiş oluyoruz. Ölümden korkma, ölebiliriz düşüncesi, boşlukta olma gibi durumların hepsini yaşadım. O yüzden fazla bir tepki vermedim patlamalarda*” (K5). Bu sözler, ölümlülüğü hatırlatan önceki hadiselerin sonradan yaşanan dehşet anlarını daha düşük kaygı düzeyiyle karşılamaya neden olduğu şeklinde değerlendirilebilir.

Bireyin yaşam tecrübeleri, inançları, değerleri ve kültürel dünya görüşü yeni deneyimleyebileceği bir yaşantıyı duygu, düşünce ve davranış boyutlarında etkiler (Cüceloğlu, 2008). Bu araştırmada da katılımcıların benzer bir noktaya odaklandığı, hassaten kültürel dünya görüşü temelli başa çıkma stratejilerini kullandıkları anlaşılmaktadır. Başa çıkılması çok güç olan kriz durumlarının çözümünde dinî inancın pozitif etkisine temas eden bir katılımcı: “*Belki benim daha önce yaşadığım şeyler olabilir. Ani durumlarda nasıl davranılması gerektiği konusunda öğrendiklerim de panik havasından çabuk kurtulmamı sağladı. Onların yaşamadığı ama benim yaşadığım daha büyük şoklar olunca olaylara daha soğukkanlılıkla yaklaşabiliyorum. Olaylara daha olabilir gözüyle bakabiliyorsunuz. Bunda benim dinî inancımın etkisinin olmadığını söyleyemem. Çünkü etkisi olmasaydı ayakta kalamazdım. Bu, patlamanın dışında başka felaketler için de geçerli. Eğer dinî inancımız yoksa öyle kolay ayakta kalabilecek insanlar değiliz açıkçası*” (K17) demektedir. Bu ifadede üç temel husus vurgulanmaktadır. Birincisi önceden yaşanan zorluk, kriz ve dehşet daha sonra farklı bağlamlarda yaşanacak olayları anlamlandırmayı kolaylaştırmaktadır. İkincisi dinî inançlar yaşanan hadiseleri anlama ve anlamlandırmada işlevsel bir değere sahiptir. Üçüncüsü ise dinin anlama ve anlamlandırma fonksiyonu bireyin başa çıkma sürecine olumlu destek sağlamaktadır.

Duyarsızlaşma

Bireyin önceden sahip olduğu bilgilerin otomatikleşen düşüncelerden ayrılması, farkındalık olarak karşımıza çıkmaktadır. Psiko-fizyolojik yapısı gereği insanın zihninde her yeni öğrenme durumunda farklı bir alan açılır. Fakat birey istenmeyen uyarıcılara/durumlara tekrar tekrar maruz kalırsa farkındalık düzeyi düşmeye ve *duyarsızlaşma* olarak tanımlanan süreç ortaya çıkmaya başlar (Wicks, Berman ve Jones, 1999). Katılımcıların “*Bilincimizin körelendiğini fark ettim bu olaylarda. Kısa bir süre öncesine kadar haberleri izlerken şehit haberlerinde ya da toplumu yaralayan büyük olaylarda hep gözyaşlarıyla izledim haberleri. Kızım gözyaşlarını siler ve haberleri izlememi istemezdi. Bir gün haberleri izlerken kızımın beni uyardığını fark ettim. Sonra kendimi gözlemlmeye başladım. Artık eskisi kadar ağlamadığımı, eskisi kadar üzülüp kendimi yıpratmadığımı fark ettim. Kendimden utandım. Çünkü o üzücü haberlerin bir kısmını yemek sofrasında dinliyor ve onları dinlerken yemeğe devam edebiliyorduk. Yani vicdanımın körelendiğini fark ettim*” (K16) ve “*Saldırının hemen sonrasında tedirgin oluyordum. Ama artık olmuyorum*” (K10) gibi sözleri patlamaların tekrarlanmasının, duyarsızlaşmaya yol açtığını ve yaşanan şok etkisinin azaldığını göstermektedir. Katılımcıların ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla duyarsızlaşma hali, eğer haksızlık ve zulüm karşısında müdahale edilemeyecek duruma ve sürekli tekrarlanan bir boyuta ulaşırsa bireyler kendi vicdanlarını sorgulamaya ve sorumluluklarını yerine getirememenin utancını yaşamaya başlamaktadır. Ayrıca katılımcıların “*İlk patlamada (Tren Garı) herhangi bir tepkim olmadı. İkinci patlama (Merasim Sokak) askeri aracın patlatılması ise güven duygusunu biraz daha köreltmış oluyor. Yine diğer patlama (Kızılay) Ankara'nın göbeğinde Bakanlıkların orada olunca korku ve geri çekilme oldu. Diğer patlama direkt etkiledi. Tamamen camlar aşağıya indi. Bir hafta dershaneye gitmedik. İlk ve ikincisinde tedbir almadık; ama üçüncüsünde tedbir aldık artık. Dershane tedbir alınca biz de mecburen tedbir aldık. Bir kere patlatılan yer ikinci kez patlatılmaz diye bir düşünceyle yine de gittik patlama olan yere rahatlıkla. Biz mi alıştık; farklı bir şey mi? Aşırı bir şok duygusu yaşamadık*” (K5) biçimindeki deneyimleri “*bir kere patlatılan yer ikinci kez patlatılmaz*” gibi subjektif davranış stratejileri geliştirildiğine işaret etmektedir. Ayrıca terör saldırılarında bulunan birtakım odakların taşıdıkları niyetlere yönelik tahminler yürütüldüğü ve buna göre olay yerlerine uğrama davranışına ilişkin olarak tavır geliştirildiği anlaşılmaktadır.

Tarihteki benzer olayları hatırlama

DYK’da sıklıkla vurgulanan ve insanın en temel varoluşsal ihtiyaçlarından olan “kaygı kontrolü” (Harmon-Jones vd., 1997) bu çalışmada da göze çarpmaktadır. Patlamadan etkilenen bireylerin deneyimledikleri dehşet sebebiyle yaşadıkları kaygı ve korku duygusunu

tamponlayabilmek için bireysel benlik saygısını yükseltme ve yaşadıkları toplumun kültürel gücüne entegre olma yoluna gittikleri görülmektedir. Bir milletin tarihi arka planı o milleti oluşturan her bir bireye din ve değerleri içine alan kimliksel aidiyetleri üzerinden özsaygı kazandırmaktadır. Bu nedenle içinde yaşadıkları toplumun kolektif bilincini hatırlayan katılımcılar tarihsel süreçte vuku bulan pek çok olumsuz hadisenin üstesinden geldiklerini düşünerek rahatladıklarını belirtmektedir. Örneğin bir katılımcı tarihte dehşet yaşatan daha tehlikeli ve yıkıcı benzer olayları çok okuduğu için aralarında mukayese yapabildiğini, “geçeceğini düşünerek rahatlama yaşadığını” (K11) söylemektedir. Başka bir katılımcı son 30-40 yıl içerisinde özellikle Türkiye’deki terör örgütlerinin saldırı haberlerini medya üzerinden aldıklarını, yaşanan dehşete kısmen de olsa hazır olduklarını ve böyle bir duyguyla bir gün elbet karşılaşacakları düşüncesini taşıdıklarını ifade etmektedir (K17). Görüleceği üzere katılımcılar tarihsel olayları günümüze taşıyarak yaşadıkları dehşetin etkisini azaltmaya çalışmaktadır.

Duyguları yönetmeye çalışma

Terör saldırılarındaki amaçlardan biri de bireylere endişe, korku, kaygı gibi durumları yaşatarak bireyin duygu durumunda dehşetin hâkim olmasına neden olmaktır (Landau vd., 2004). Dehşetin yoğun yaşandığı zamanlarda birey sakin tavrını koruyamazsa normal zamanda vermeyeceği tepkileri verme ihtimali bulunmaktadır. Terör saldırıları sonrası yaşanan dehşet üzerinden ölümlülüğün hatırlanması, kişinin hayatta kalma çabası ile ilişkili olan limbik sistemi (Keleş, 2006) daha aktif hale getirir. Bu süreçte bilinçli yaşam, üst düzey ihtiyaçlar ve düşünceler ikinci plana düşer, fizyolojik ihtiyaçlar merkezî bir konum kazanır (Gray, 1983). DYK’da belirtildiği üzere ölümlülüğün hatırlanması benlik saygısını zedeleyen bir husus olduğundan (Harmon-Jones vd., 1997) patlamaları deneyimleyen bireyler bu duyguyu tamponlayabilmek ve benlik saygılarını yükseltmek için yaşadıkları korku duygularını bilinçli olarak saldırganlardan gizleme gayretindedirler. Bir katılımcının “Olaylara duygusal tepkiler vermemeye çalıştım. Saldırıların amacının bizi tedirgin etmek olduğunun farkındaydım” (K12) şeklindeki düşünceleri terör gruplarının asıl amacının patlamalar ile yaşanan tedirginlik duygusunda artışa sebebiyet vermek olduğunu anlatmaktadır. Katılımcılar bu farkındalıkla yaşadıkları duyguyu yönetebildiklerini belirtmektedir. Ama bu durum duygusal yapılarında bu dehşeti hiç yaşamadıkları anlamına gelmemektedir.

Bireyin yaşadığı içsel terör sürecinde hissedilen ölüm farkındalığının bireyde meydana getirdiği kaygılı bilinç düzeyiyle başa çıkabilmek için iki aşamalı korunma mekanizması düzenlendiği görülmektedir. Bireyler tarafından kültürel dünya görüşünün savunulduğu ve böylelikle benlik saygısı kazanmak için yaşanan duyguları bilişsel boyutta yönetmeye gayret edildiği görüşülen kişilerin anlatılarından anlaşılmaktadır. Bir katılımcının “Soğukkanlı olmak gerektiğini düşündüm. Mutlaka bunların çözülebileceğini, çözülemeyecek şeyler olmadığını düşündüm. Ülkeme olan güvenim sarsılmadı” (K5) şeklindeki sözleri devlete ve millete duyulan güvenin; inançlar ve düşünceler gibi kültürel kodlara sarılmanın ölümsüzlük düşüncesini beslediğini vurgulamaktadır.

Ders çıkarma düşüncesi

Katılımcıların anlatılarından, deneyimlenen patlamaların yaşamda umulmadık nice olumsuz yaşantının başka bir türü olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Benzer biçimde, *bu tür olumsuz olaylar ve acı tecrübeler tarihte hep var olmuştur ve olacaktır*, şeklinde anlatılar bulunmaktadır. Bu tür olağanüstü durumların hayatın bir parçası olduğunun bilincinde olunması gerekir. Fakat bunlardan çözülmesi mümkün olanlar varsa tedbirli ve temkinli bir şekilde çözüm bulmaya gayret edilmesi, asla öze alınmaması ve benimsenmemesi gerektiğine dikkat çekilmiştir. Bunun yanında yaşanan acı tecrübelerden ders alınarak ve geleceğe pozitif bakılarak yola devam edilmesi gerektiğine işaret edilmiştir (K3). Böylelikle geleceğe yönelik belirsizliklerin getirdiği dehşet, kaygı ve endişe durumunda insanın yaşadığı korku duygusunun nispeten kontrol altına alınabileceği ve belirsizliklere tahammülsüzlük düzeyinin düşebileceği anlaşılmaktadır. Bir

katılımcının “*Bu olayların her zaman olabileceğini düşünüyorum. Hayatta kötülüklerin üstünün örtülebileceğini düşünüyorum. Hayat farklı olacak tabii, psikolojiler etkilendi. Ama kötü olacak anlamına gelmiyor. Bunlar engellenecek, önlem alınacak, kötü olaylar bize zarar veremeyecek. Bu durumdan ders çıkarmak bizim elimizde... Kanıksamak değil, bu hayatta olabilecek bir şey ama biz bunu telaşlanmadan soğukkanlılıkla nasıl atatabiliriz nadirattan şeklinde düşünüyorum*” (K5) şeklindeki anlatısında önceki acı tecrübelerden ders alınmasının şimdi yaşanan dehşeti azaltan bir faktör olduğu vurgulanmaktadır.

Kalabalıklardan uzak durma eğilimi

Terörist grupların amaçları genellikle çok ses getirme potansiyeli olan, nüfusun yoğun olduğu merkezi yerleri tercih etmektir. Ankara’daki patlamalardan sonra olay yerleri, yakınlık etkisi yaşatacağından ve hissedilen dehşeti arttıracığından dolayı özellikle kalabalık yerlerden uzak durmak, kalabalıklardan kaçınmak gibi tercihler sıkça başvurulan yollardan olmuştur. Patlamaları tecrübe eden katılımcılar “*Merkezi yerlere kalabalık yerlere uğramamak, kalabalık yerlerden uzak durmak, kalabalıklardan kaçınmak, etkinliklere katılmamak*” yoluyla (K4; K13) belirli bir zaman insan yoğunluğunun olduğu yerlerden uzak kalarak korku hisleriyle başa çıktıklarını belirtmektedirler.

Tedbire Riayet Arzusu

DYK’da belirtildiği üzere güven kavramı insanın en temel varoluşsal ihtiyaçlarından. Deneyimlenen dehşet duygusundan dolayı kendini güvende hissetmeyen katılımcıların uzun dönem evden dışarı çıkmama gibi seçimlerle kişisel önlemlerini aldıkları görülmektedir. Örneğin “*Patlamadan sonraki bir buçuk ay hiç evden çıkmadım*” (K7) ifadesi bu bağlamda dikkat çekicidir. Ayrıca geçmişte yaşanan üzücü deneyimlerin gelecekte tekrarlanmaması adına bireysel ve kurumsal olarak alınan birtakım tedbirlerin, belirsizliklerin yaşattığı endişe duygusunu azaltacağı ve yaşanan güven duygusunun artmasına sebep olacağı düşünülmektedir. Anlatılarda ayrıca devletin meşru güvenlik güçlerinin aldığı somut önlemlerde fark edilebilir bir artış olduğu belirtilmiştir (K7). Özellikle patlamalardan sonra alınan birtakım somut önlemler, bahsi geçen olaylardan etkilenenlerin güven duygusuna katkıda bulunmaktadır.

Katılımcılar, “basın”ın çok güçlü bir bilgi kaynağı olduğunu ve üretilen haberlerin yaşanan dehşeti arttırmaması adına “yayın yasakları” yoluyla tedbirler alındığını iletmektedirler. Bu kapsamda “*Maddi bir korku olduğu için maddi önlemler insanı rahatlatıyor. Alınan maddi önlemler, tedbirler o korkuyu azalttı. Devlet bazı önlemleri arttırdı. Daha önce yoktu. Metroya binerken üst araması şu bu filan bunlar azalttı. Devletin yaptığı birtakım önlemler bunu azaltıyor açıkçası yani*” (K4) ifadesi dikkat çekicidir. Bu duruma başka bir katılımcı şu sözleriyle vurgu yapmaktadır: “*Devlet daha tecrübeli oldu. Aramalar daha ciddi. Polis olsa bile boş vermişlik vardı, bize tecrübe oldu. Tedbiri elden bırakmamak lazım. Basın daha tedbirli olabilir. Afetlerde, büyük olaylarda yayım yasağı konulmasını tecrübe ettik, eskisi gibi alenen değil de daha tedbirli olmayı öğrendik*” (K5). Kişisel önlemlerin yanında emniyet güçleri ve resmî medya aygıtları tarafından alınan somut tedbirlere riayet, ölüm korkusuyla başa çıkmayı kolaylaştırmaktadır.

Dinî ve manevî değerlerden destek alma çabası

Araştırmada başa çıkılması zor zamanlarda yaşanan ölümlülük duygusunun tamponlanabilmesinin, benlik saygısının korunması ve geliştirilmesi amacıyla inanç sistemleri, değerler ve ideolojiler gibi kültürel dünya görüşlerine ve psikolojik iyi oluşa olumlu katkı yaptığı şeklinde betimlemelere rastlanmaktadır. Örneğin “*...dua ederek rahatladım*” (K15), “*Boşa ölmediklerini Allah’ın onlara ikramda bulunacağını düşünmek beni rahatlattı. Ailelerine Allah sabır versin diye de dua ettim. Doğu’dan gelen şehit haberlerinde de bu yolu kullanmıştım*” (K14) ve “*Aklıma her geldiğinde Allah var gam yok diyorum kendi kendime*” (K3) ifadeleri göstermektedir ki özellikle kültürel dünya görüşünün bir bileşeni olan dinî ve manevî değerler,

bireylere başa çıkamadıkları olaylar karşısında kendilerini güvende hissedebilecekleri bir anlam alanı sunmaktadır. Benzer görüşleri başka katılımcılar da farklı şekillerde ifade etmiştir: “*Ailelere dualar okuduk. Arkadaşlar Kur’an/sûre dağıttılar, onları okumaya çalıştık. Ama duygusal olarak fazla etkilenmedim... Herkes her şeyi bilemez, güvenmemiz gereken devlet, asker, polis değil; insanlar da değil. Güvenmemiz gereken bir Allah var, bir de kendim var; başka da kimseyi araya katmıyorum*” (K17). Bu yaklaşım kültürel dünya görüşü kapsamında hem maneviyatın gücünden hem de doğrudan dinî inançlardan destek alındığını teyit etmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla patlamalardan etkilenenler arasında özellikle ölümlülüğü deneyimleme aşamasında tezahür eden korku ve kaygının üstesinden gelebilmek için öz saygının artırılması gerekmektedir. Bu süreçte devreye giren kültürel dünya görüşü hem tek tek bireylerde hem de iç grup üyeleri arasında yaşanan dehşetin etkilerini azaltıcı bir işlev üstlenmektedir. Bu noktada şu hususu vurgulayabiliriz: Güven duygusu somut tedbirlerden beslendiği gibi soyut bağlanmalarla da doğrudan ilişkilidir. Dindeki iman kavramının içerdiği güven ve bağlanma bir yandan hayata anlam sunarken diğer yandan ölüm korkusuna karşı koruyucu bir tampon işlevi üstlenebilmektedir. Esasen kültürel dünya görüşü temelli başa çıkma stratejisinde dinin ölümü anlamlandırması merkezi öneme sahiptir.

4. Tartışma

Bu çalışmada en genel anlamda patlamaların ölüm korkusunu arttırdığı ve bu korkuyla başa çıkma yolları üzerinde durulmuştur. Dehşet Yönetimi Kuramı ismini duyan birçok çalışmacı söz konusu Kuram’ın gündelik dildeki anlamıyla doğrudan terörle ilişkili olduğunu düşünebilir. Ancak DYK, doğrudan ölümlülük fikrinin veya ölümün hatırlatılmasının bireyin tutumları üzerindeki etkisini ele alan bir teoridir. Ölümün hatırlatılması bir hikâyeye bile gerçekleşebilir. Bu anlamda kişinin doğrudan bir terör saldırısına maruz kalması gerekmez. Ancak bahsi geçen terör saldırıları da bireye ölümü hatırlattığı ve ölüm kaygısına yol açtığı için DYK’ya konu olmaktadır.

DYK’da ön plana çıkan dehşet (terror) kavramı bu çalışmada sıklıkla işlenen ölüm korkusuyla aynı anlamda kullanılmıştır. Kuramın İngilizce orijinal adında “terror” kelimesinin yer aldığını hatırlamak gerekir. Buradan hareketle bu çalışmanın Ankara’daki terör saldırıları sonrası deneyimlenen ölüm korkusunu/dehşetini inceleme açısından uygun bir teorik zemin oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca nitel araştırmalarda özellikle kullanılan “bilinçli saflık” ilkesine göre fenomenolojik bağlamda gerçekleştirilen görüşmeler sonunda ortaya çıkan temel iki tema (ölüm korkusunu arttıran faktörler ve ölüm korkusuyla başa çıkma stratejileri) ile DYK’nın temel iki mekanizmasının (ölümlülüğün belirginleşmesi ve kaygı tamponu) örtüştüğünün altını önemle çizmek gerekir. Bu durum DYK ile bu çalışmanın büyük ölçüde örtüştüğü şeklinde değerlendirilebilir.

Bu araştırmadan elde edilen bulgulara göre ölüm korkusuyla başa çıkma stratejileri, DYK kapsamında sıklıkla vurgulanan ölüm korkusunun meydana getirdiği kaygıyı tamponlayabilmek için bir savunma mekanizması (Yıldız vd., 2017) olarak karşımıza çıkmaktadır. Katılımcı görüşlerinin fenomenolojik analizi ortaya koymaktadır ki birinci, ikinci ve üçüncü dereceden terör hadisesine maruz kalanlarda bir yandan ölüm korkusunu arttıran faktörler devreye girerken bir yandan da ölüm korkusuyla başa çıkma stratejileri belirginleşmektedir. Bu bulgu, DYK’nın temel varsayımlarıyla örtüşmektedir. Katılımcıların hayata anlam ve amaç tayin etme yönelimi, inançlarını ve değerlerini sorgulaması, sosyal bağ kurma isteği adı geçen mekanizmaları ve bu mekanizmaların harekete geçirdiği başa çıkma stratejilerini doğurmaktadır.

Çalışmada dile getirilen diğer bir görüngü ise bilgi karmaşası ve belirsizliklerin, gerçekleşen söz konusu patlamalar karşısında ölümlülük duygusunu artırmasıdır. Aksoy ve Nisan (2017) tarafından yapılan çalışmada tespit edilmiştir ki gerçekleşen terör patlamalarında yazılı basın habercilikteki *yakınlık* değerini gözetirken olay yerine yakınlığı ve saldırıların boyutunun büyük oluşunu gereğinden fazla ön plana çıkarmaktadır. Paylaşılan haberlerde korkuya yol açan ifadelerin, olaylara yorum katılarak öznel bir dille sunulması, bilgi kirliliğine ve bireylerin ölüm korkusunu daha fazla yaşamasına neden olmaktadır. Bu noktada sosyal medya paylaşımlarında ve

habercilikte dinî dünya görüşünün çizdiği ince dengeyi sağlamak ve sorumluluk duygusuyla hareket etmek önemli bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır (Arıcı ve Alper 2014: 20; Koç, 2002: 19).

Katılımcıların ifadelerinde patlamalar sonrası yükselen ölüm korkularıyla başa çıkma amacıyla artan dinî duygu, düşünce ve ritüeller sonrası ölüm korkularının azaldığı görülmektedir. Literatürde ise dindarlık düzeyleri farklı bireylerin ölümlülüğün hatırlatılması durumunda kültürel dünya görüşlerine ne derece yöneldiklerine ilişkin ciddi araştırmalar bulunmaktadır (Jong vd., 2018; Shults vd., 2018). DYK çerçevesinde ölümün hatırlatılması (mortality salience) durumunda herkeste aynı düzeyde dehşet duygusu oluşmamaktadır. Dindarlığı da içine alan dinî dünya görüşü ve benlik saygısı gibi değişkenler bu süreçte devreye girebilmektedir (Arrowood vd., 2018). Dahası dindarlık, ölümün bir son olmadığı inancıyla ölüm korkusunu azalttığı gibi ahirette hesap verme düşüncesi de ölüm korkusunu arttırabilir (Yapıcı, 1997). Bireyin dindarlık eğilimlerinin kişilik, şartlar, bağlam ve sosyal destek algısıyla etkileşimi ölüm korkusu ve kaygısının nasıl bir şekil alacağına belirleyicidir (Yapıcı, 2007). Nitekim Ayten'in (2009) çalışmasında dindarlığın ölümü kabullenmeyi görece kolaylaştırıcı, ölüm kaygısını da nispeten azaltıcı bir rol oynadığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca Kimter ve Köftegöl'ün (2017) çalışmasında ölüm kaygısı ile genel dindarlık puanı ve dindarlığın davranış, duygu ve bilişsel boyutları arasında pozitif yönde anlamlı sonuçlar elde edilmiştir.

İnsanlar kontrol edemedikleri hadiseler karşısında kaygılanır. Kontrol duygusu özsaygıyı artırırken belirsizliğin artması özsaygıyı azaltıcıdır. Bu süreçte kültürel dünya görüşlerinden beslenen dinî ve manevî değerler (içsel destek) ile iç grup dayanışması (sosyal destek) belirsizliğe tahammül edebilmeyi, böylece kaygıyla başa çıkabilmeyi kolaylaştırabilir. Özellikle katılımcıların ifade ettiği gibi Tanrı'yı kabul eden kültürel dünya görüşü DYK'ya göre yüksek benlik saygısı ile bilişsel olarak uyumlu olduğu için yaşanan hadiseleri anlamlandırmaya destek sağlayabilir. Aksi halde kültürel dünya görüşünden uzaklaşma manevî ve sosyal desteğin kaybolmasına, benlik saygısının azalmasına, bu da bilişsel çatışma ve gerilime neden olabilir. Bu noktada kültürel dünya görüşünün bireyin benlik saygısı ve yaşadığı zorluklarla başa çıkma sürecine nasıl bir destek sağladığı ya da sağlayamadığı meselesi onun farklı tutum ve davranışlar sergilemesine neden olabilir. Çünkü her insan kendi benlik imajıyla uyumlu olan kültürel dünya görüşünü benimseme eğilimindedir (Benson ve Spilka, 1973). Buradan hareketle şunu söyleyebiliriz: Sadece benlik saygısı kişinin ölüm kaygısıyla başa çıkmasında tek başına yeterli değildir. Bununla birlikte kültürel dünya görüşünden beslenen dinî ve manevî tecrübeler, bu bağlamda özellikle Tanrı'nın koruyuculuğunu hissetme hali ölümlülük endişesine karşı tampon vazifesi üstlenebilir.

Bilimsel ve her dönem geçerli bir dünya görüşünden bahsedilmeyeceğini ifade eden Tokat'a (2006: 62) göre insan farkında olsun veya olmasın belli bir dünya görüşünün kabullerine göre yaşar. Bu anlamda o, dinin belirsizlikleri gidererek insanın kendini "güvende hissetme"sini sağladığını, temel güvensizlik halinin de "iman" yoluyla ortadan kaldırılabileceğini vurgular. Belirsizlik ve güvensiz hissetme durumunda insanın ihtiyaç duyduğu şey, başa çıkma mekanizması olarak işlev görececek bir dünya görüşüne sahip olmasıdır. DYK'nın kültürel dünya görüşü vurgusu bu anlamda önemlidir. Çünkü DYK, dindarlık ve maneviyat gibi kültürel dünya görüşlerinin insan yaşamındaki anlam ve amacı harekete geçirdiğini ileri sürer. Kuram, dinî bir görüşe bağlılığın ölüm kaygısını azaltacağını ve varoluşsal çaresizlik duygularına karşı önleyici bir faktör olarak devreye gireceğini savunur (Beck 2006). Bu teoriye göre kültürel dünya görüşünün bileşenlerinden bir dine ve maneviyata bağlanma olgusu ölüm kaygısının azalmasına ve varoluşsal çaresizlik duygularının önlenmesine destek sağlayacaktır (Mohammadzadeh ve Najafi, 2020). Ayrıca ölüme yazgılı olan insan, fanilik duygusunu kontrol edebilmek için Tanrı, uhrevî hayat ve ruhun ölümsüzlüğü gibi inançları öne çıkaran dinî yapılara yönelebilmektedir (Matthews ve Marwit, 2006). Söz konusu ölüm farkındalığında ve zor şartlarda din; bireyin hayata yüklediği anlamı yeniden inşa etmesinde, yaşanılanlar içerisindeki hayrı görmesinde veya hayra yormasında, kontrolü ele geçirmesinde,

huzura veya Tanrı'ya yönelmesinde, başkalarıyla yakınlık kazanmasında, mevcut dünya görüşünü tekrardan ele almasında ve dönüşüm yaşamasında (Pargament vd., 2005; Pargament ve Brant, 1998) aracılık eder.

DYK kapsamındaki son çalışmalar, yakınlıkların (akraba, arkadaş vb.) da bir ölüm kaygısı tamponu olarak işlev görebileceğini düşündürmektedir. Bazı çalışmalar (Hirschberger vd., 2002; Mikulincer vd., 2003; Plusnin vd., 2018) yakın ilişkiler için çabalamanın ve buna bağlı olmanın aynı zamanda kaygı tamponu olarak hizmet edebileceğini söylemektedir (Śmieja vd., 2006). Yakın ilişkiler ölüme bağlı kaygıyı geçici olarak azaltabilir ancak herkes buna yatkın değildir. Çeşitli bireysel farklılık ve durumsal faktörler, bu ilişkisel terör yönetimi biçimini (ör. bağlanma stili, cinsiyet vb.) aktive edebilir. Rahatlama amacıyla sevdiklerine güvenenler, ölümü hatırlatıcılar karşısında yeni yakın ilişkiler başlatma ve önceden var olan ilişkileri sürdürme girişimlerini arttırmırlar (Plusnin vd., 2018). Bağlanmanın insanın psikolojik iyilik hali üzerinde de önemli bir rolü bulunmaktadır ve bu önemini kısmen dehşeti yönetmede de görebilmekteyiz (Koç ve Kafa, 2019). Yakınlarının patlamalardan etkilenmiş olabileceği düşüncesiyle beraber yine patlamalar sonrası yakınlarıyla iletişim kurma yönelimleri ile yakınlarıyla paylaştığı ortak inançlar ve değerlerin katılımcılarda benlik saygısını yükselttiği görülmektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

2015 ve 2016 yıllarında Ankara gerçekleşen patlamaları ikincil veya üçüncül düzeyde deneyimleyenlerin ifadelerinde de görüldüğü gibi birçok duygu, deneyim ve davranış bireyin önceki öğrenmeleriyle ve kişilik özellikleriyle doğrudan ilişkilidir. Çalışmaya katılan bireylerin kaygı ve korku durumunu artıran hususlara eşlik eden duygular, kişilik özelliklerine göre farklılaşsa da ortak örüntülerin büyük ölçüde benzer olduğu görülmektedir. Araştırmanın birinci alt probleminde, yaşanan dehşet sonrasında bireylerde hangi görüngülerin “ölüm korkusunu artıran faktörler” olarak belirlediğine odaklanılmıştır. Ölüm korkusunu artıran faktörler; “olay yerine yakınlık, patlamaların tekrarlanması, olası olumsuz senaryolara inanma eğilimi, bilgi karmaşası ve belirsizlikler, güvensizlik duygusu, çaresizlik hissi, yakınların patlamalardan etkilenmiş olabileceği düşüncesi” alt temalarında analiz edilmiş olup bu faktörlerin bireyde ölümlülük duygusunun belirginleşmesine yol açtığı ortaya konulmuştur.

Bireyi varoluşsal açıdan dehşete sokan ölümlülük duygusunun; yaşamı sonsuz bir şekilde sürdürebilme dürtüsünden kaynaklandığı; mücadele sorumluluğu, yaşamsal kabullenme, varoluşu sorgulama gibi yaşanan kaygıyı tamponlama mekanizmalarını harekete geçirdiği görülmüştür. Bu mekanizmalar bireyin kültürel dünya görüşünü tekrardan değerlendirmesine ve benlik saygısını yükseltmesine yönelik birtakım reaksiyonlar olarak değerlendirilebilir.

Araştırmanın ikinci alt problemi bağlamında, yaşanan ölüm korkusunu tamponlamaya yönelik başa çıkma stratejileri ele alınmıştır. Kaygıyı hafifletmeye yönelik olarak bireylerin varoluşsal açıdan geliştirdikleri bu stratejiler; “daha öncesinde deneyimlenen benzer yaşantılar, duyarsızlaşma, tarihteki benzer olayları hatırlama, duyguları yönetmeye çalışma, ders çıkarma düşüncesi, kalabalıklardan uzak durma eğilimi, tedbire riayet arzusu, dinî ve manevî değerlerden destek alma çabası” şeklinde ortaya çıkmıştır. Yaşamı anlamlı kılan, hayata süreklilik ve değer katan bu başa çıkma stratejilerinin aynı zamanda bireyin varoluşuna anlam yüklemesine yardımcı olduğu söylenebilir. Bireyin kendine saygısını öne çıkaran “değerlilik duygusu”, ölümlülüğün kaçınılmazlığı karşısında, bireyi yaşama bağlayan ve ona amaç tayin eden temel faktörlerdendir. Bu farkındalık bireyin hayata tutunabilmesine katkı sağladığı gibi bireyin yardımlaşma sorumluluğuna, empatik ve özgün olmasına, kişilerarası ilişkilerini güçlendirmesine de destek olur. Bireyin güven içerisinde hayatın kontrolünü ele alması ve hayatını düzene koyması gibi varoluşsal ihtiyaçlarına ve hedeflerine hizmet eder.

Bütün bu süreçlerde dehşeti arttıran ölümlülük bilgisi, ölümlülüğün belirginleşmesi ve sonrasında duyulan kaygı ve endişe durumu beraberinde ölüm korkusunu da artırır. Benzer biçimde

hissedilen endişe ve kaygı durumundan sonra bu duyguyu tamponlayabilmek için bireysel benlik saygısını yükseltme isteği ve dinî dünya görüşüne entegre olma süreci de başa çıkma stratejileri çerçevesinde değerlendirilebilir. Bireyin varoluşunu tehdit eden unsurların yol açtığı ölüm farkındalığı çeşitli inanç ve değerleri gündeme getirir. Bu nedenle dinin psikolojik kökenlerine, anlam üretme ve varoluşsal tehditleri azaltmadaki rolüne uyum sağlayan bir dünya görüşü gelecekteki araştırmalar için uygun bir araştırma alanı sunabilir (Norenzayan vd., 2009)

Literatüre konu olan çalışmaların çoğunlukla yabancı kaynaklı olmasından dolayı elde edilen bulguların Anadolu kültürü bağlamında nasıl yorumlanacağı meselesi hassaten önemlidir. Çünkü bireylerin dinî bağlılıkları, dinî dünya görüşleri ve adanmışlıklarının hem ölüm farkındalığı karşısında kültürel dünya görüşünü savunmasını hem de benlik saygısı arayışlarını etkilediğini gösteren çalışmalar bulunmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde geleneksel dinî dünya görüşünün (Bulut ve Kuşat, 2018) göreceli olarak halâ hâkim olduğu Türkiye toplumunda ölümlülük bilinci karşısında hangi başa çıkma stratejilerinin kullanılabileceğine ilişkin daha derin çalışmalar yürütülmesine ihtiyaç vardır.

Kaynakça

- Aksoy, G. P., & Nisan, F. (2017). Türkiye'deki terör olayları çerçevesinde Ankara patlamaları üzerine bir içerik analizi çalışması. *TRT Akademi*, 2(3), 134-158.
- Aksüt, Ç. S. (2008). *Dindarlık ile saldırganlık arasındaki etkileşimin terör yönetimi kuramı çerçevesinde incelenmesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arıcı, K., & Alper, Y. (2014). *Sosyal güvenlik*. Eskişehir Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi.
- Arndt, J., Cook, A., & Routledge, C. (2004). The blueprint of terror management: Understanding the cognitive architecture of psychological defense against the awareness of death. In *Handbook of experimental existential psychology* (pp. 35-53), J. Greenberg, S. L. Koole, & T. Pyszczynski (Editors), Guilford.
- Arndt, J., & Vess, M. (2008). Tales from existential oceans: Terror management theory and how the awareness of our mortality affects us all. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(2), 909-928.
- Arrowood, R. B., Coleman III, T. J., Swanson, S. B., Hood Jr, R. W., & Cox, C. R. (2018). Death, quest, and self-esteem: Re-examining the role of self-esteem and religion following mortality salience. *Religion, Brain & Behavior*, 8(1), 69-76.
- Ayten, A. (2009). Üniversite öğrencilerinde ölüm kaygısı: Türk ve Ürdünlü öğrenciler üzerine karşılaştırmalı bir araştırma. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9(4), 85-108.
- Bauman, Z. (2015). *Özgürlük* (Çev. K. Eren). Ayrıntı Yayınları.
- Beck, R. (2006). Defensive versus existential religion: Is religious defensiveness predictive of worldview defense? *Journal of Psychology and Theology*, 34(2), 142-152.
- Becker, E. (1971). *The birth and death of meaning: An interdisciplinary perspective on the problem of man*. Collier Macmillan Publishers.
- Becker, E. (1973). *The denial of death*. Collier Macmillan Publishers.
- Becker, E. (1975). *Escape from evil*. Collier Macmillan Publishers.

- Benson, P., & Spilka, B. (1973). God image as a function of self-esteem and locus of control. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 297-310.
- Bulut, M. B. (2015). Terör yönetimi kuramı (Dehşet yönetimi kuramı). *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 5(1), 161-174.
- Bulut, M. B., & Kuşat, A. (2018). Benlik saygısı, dinî dünya görüşleri ve hayatın amacının ölüm kaygısı üzerine etkisinin incelenmesi. *Bilimname*, 35, 145-173.
- Bulut, M. B., McDermott, M., & McEwan, O. (2017). Çok boyutlu ölüm farkındalığı ölçeği'nin türkçeye uyarlanması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Journal of International Social Research*, 10(49), 268-275.
- Büyükoztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, S., & Demirel, F. (2012). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Pegem Akademi.
- Ceylan, U. E. (2018). Dehşet yönetimi perspektifiyle terör saldırılarından doğrudan etkilenmede ölüm kaygısı ve dinî tutum. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(57), 279-288.
- Creswell, J. W., (2016). *Nitel araştırma yöntemleri*. Siyasal Kitabevi.
- Cüceloğlu, D. (2008). *İnsan ve davranışı: Psikolojinin temel kavramları*. Remzi Kitabevi.
- Dechesne, M., Pyszczynski, T., Arndt, J., Ransom, S., Sheldon, K. M., Van Knippenberg, A., & Janssen, J. (2003). Literal and symbolic immortality: The effect of evidence of literal immortality on self-esteem striving in response to mortality salience. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84(4), 722-737.
- Demirutku, K. (2003). *Aynadaki ben: Teröre anlam vermenin dayanılmaz zorluğu*. PiVOLKA 2/10: 18. http://www.elyadal.org/pivolka/10/PiVOLKA_10_07.pdf [Erişim Tarihi: 18.03.2019]
- Diggory, J. C. & Rothman, D. Z. (1961). Values destroyed by death. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63, 205-210.
- Doğulu, C. & Uğurlu N. S. (2015). Dehşet Yönetimi kuramı üzerine bir derleme. *Türk Psikoloji Yazıları*, 18(35), 33-47.
- Doğulu, C. (2012). *System justification and terror management: Mortality salience as a moderator of system-justifying tendencies in gender context* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Edmondson, D., Park, C. L., Chaudoir, S. R., & Wortmann, J. H. (2008). Death without God: Religious struggle, death concerns, and depression in the terminally ill. *Psychol Sci*, 19(8), 754-758.
- Ellis, L., Wahab, E. A., & Ratnasingan, M. (2013). Religiosity and fear of death: a threenation comparison. *Mental Health, Religion & Culture*, 16(2), 179-199.
- Florian, V. & Mikulincer, M. (1997). Fear of death and the judgment of social transgressions: A multidimensional test of terror management theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73, 369-380.
- Freud, S. (1975). *Group psychology and the analysis of the ego*. WW Norton & Company.
- Fromm, E. (1996). *Özgürlükten kaçış*. (Çev. Ş. Yeğin). Payel Yayınları.
- Gailliot, M. T., Stillman, T. F., Schmeichel, B. J., Maner, J. K., & Plant, E. A. (2008). Mortality salience increases adherence to salient norms and values. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(7), 993-1003.

- Gray, J. A. (1983). A theory of anxiety: the role of the limbic system. *L'Encephale*, 9(4 Suppl 2), 161B-166B.
- Greenberg, J. & Arndt, J. (2012). Terror management theory. *Handbook of theories social psychology*. SAGE Publications.
- Greenberg, J., Landau, M., Kosloff, S., & Solomon, S. (2009). How our dreams of death transcendence breed prejudice, stereotyping, and conflict. In *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination* (pp. 309-333), Todd D. Nelson (Editor). Psychology Press Taylor and Francis Group.
- Greenberg, J., Pyszczynski, T., & Solomon, S. (1986). The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory. In *Public Self and Private Self* (pp. 189-212), Roy F. Baumeister (Editor). Springer.
- Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S., Rosenblatt, A., Veeder, M., Kirkland, S., & Lyon, D. (1990). Evidence for terror management theory II: The effects of mortality salience on reactions to those who threaten or bolster the cultural worldview. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(2), 308-318.
- Greenberg, J., Vail, K., & Pyszczynski, T. (2014). Terror management theory and research: How the desire for death transcendence drives our strivings for meaning and significance. In *Advances in motivation science* (pp. 85-134), Andrew J. Elliot (Editor). Elsevier.
- Güler, E. (2014). *Barişa ilişkin tutumlar: Dehşet Yönetimi kuramı ve bazı sosyo-politik değişkenler açısından bir inceleme* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Harmon-Jones, E., Simon, L., Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S., & McGregor, H. (1997). Terror management theory and self-esteem: Evidence that increased self-esteem reduced mortality salience effects. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(1), 24-36.
- Henrie, J. & Patrick, J. H. (2014). Religiousness, religious doubt, and death anxiety. *The International Journal of Aging and Human Development*, 78(3), 203-227.
- Hirschberger, G., Florian, V., & Mikulincer, M. (2002). The anxiety buffering function of close relationships: Mortality salience effects on the readiness to compromise mate selection standards. *European Journal of Social Psychology*, 32(5), 609-625.
- Husserl, E. (1970). *Logical investigation*. Humanities Press.
- Johnson, B. & Christensen, L. (2012). *Educational research: Quantitative, qualitative and mixed approaches*. Sage.
- Jonas, E., Martens, A., Niesta Kayser, D., Fritsche, I., Sullivan, D., & Greenberg, J. (2008). Focus theory of normative conduct and terror management theory: The interactive impact of mortality salience and norm salience on social judgment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95(6), 1239-1251.
- Jong, J., Ross, R., Philip, T., Chang, S.-H., Simons, N., & Halberstadt, J. (2018). The religious correlates of death anxiety: A systematic review and meta-analysis. *Religion, Brain & Behavior*, 8(1), 4-20.
- Karakuş, G., Öztürk, Z., & Tamam, L. (2012). Ölüm ve ölüm kaygısı. *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, 21(1), 42-79.

- Keleş, E., & Çepni, S. (2006). Beyin ve öğrenme. *Journal of Turkish Science Education*, 3(2), 66-82.
- Kıraç, F. (2018). Terör yönetimi kuramı ışığında yasak ağaç. *İnsan ve Toplum Dergisi*, 8(3), 93-125.
- Kimter, N., & Köftegöl, Ö. (2017). Yetişkinlerde ölüm kaygısı ile dindarlık arasındaki ilişki üzerine bir inceleme. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(36), 55-82.
- Koç, M. (2002). Ölüm korkusu üzerine kuramsal açıdan psikolojik bir değerlendirme. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(6), 7-20.
- Koç, V., & Kafa, G. (2019). Dehşet yönetimi kuramı çerçevesinde benlik saygısı ve bağlanmanın rolü. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 11(1), 129-139.
- Kosloff, S., Solomon, S., Greenberg, J., Cohen, F., Gershuny, B., Routledge, C., & Pyszczynski, T. (2006). Fatal distraction: The impact of mortality salience on dissociative responses to 9/11 and subsequent anxiety sensitivity. *Basic and Applied Social Psychology*, 28(4), 349-356.
- Kökdemir, D. (2003). Bir insan davranışı olarak terör. *Başkent Üniversitesi PIVOLKA (Savaş Özel Sayısı)*.
- Kökdemir, D. & Yeniçeri, Z. (2010). Terror management in a predominantly Muslim country: The effects of mortality salience on university identity and on preference for the development of international relations. *European Psychologist*, 15(3), 165-174.
- Landau, M. J., Solomon, S., Greenberg, J., Cohen, F., Pyszczynski, T., Arndt, J., Miller, C. H., Ogilvie, D. M., & Cook, A. (2004). Deliver us from evil: The effects of mortality salience and reminders of 9/11 on support for President George W. Bush. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30(9), 1136-1150.
- Langford, I. H. (2002). An existential approach to risk perception. *Risk Analysis*, 22(1), 101-120.
- Martin, G. (2017). *Terörizm Kavramlar ve Kuramlar* (Çev. İ. Çapcıoğlu ve M. Bahadır). Adres Yayınları.
- Maxfield, M., John, S., & Pyszczynski, T. (2014). A terror management perspective on the role of death-related anxiety in psychological dysfunction. *The Humanistic Psychologist*, 42(1), 35-53.
- Mert, İ. S. (2010). Terör yönetimi kuramı ve cesaret: Kavramsal bir tartışma. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 6(12), 57-81.
- Mikulincer, M., Florian, V., & Hirschberger, G. (2003). The existential function of close relationships: Introducing death into the science of love. *Personality and Social Psychology Review*, 7(1), 20-40.
- Mohammadzadeh, A., & Najafi, M. (2020). The comparison of death anxiety, obsession, and depression between Muslim population with positive and negative religious coping. *Journal of religion and health*, 59(2), 1055-1064.
- Neuman, W. L. (2012). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nicel ve nitel yaklaşımlar*. Yayın Odası.
- Norenzayan, A., Dar-Nimrod, I., Hansen, I. G., & Proulx, T. (2009). Mortality salience and religion: Divergent effects on the defense of cultural worldviews for the religious and the non-religious. *European Journal of Social Psychology*, 39(1), 101-113.
- Pargament, K. I., & Brant, C. R. (1998). Religion and coping. In *Handbook of religion and mental health* (pp. 111-128), Harold G. Koenig (Editor). Elsevier.

- Pargament, K. I., Ano, G. G., & Wachholtz, A. (2005). The religious dimension of coping. In *Handbook of the psychology of religion and spirituality* (pp. 479-495), Raymond F. Paloutzian, Crystal L. Park (Editors). The Guilford Press.
- Patton, M. Q. (2014). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri*. Pegem.
- Plusnin, N., Pepping, C. A., & Kashima, E. S. (2018). The role of close relationships in terror management: A systematic review and research agenda. *Personality and social psychology review*, 22(4), 307-346.
- Pyszczynski, T., Greenberg, J., & Solomon, S. (1997). Why do we need what we need? A terror management perspective on the roots of human social motivation, *Psychological Inquiry* 8(1), 1-20.
- Pyszczynski, T., & Kesebir, P. (2011). Anxiety buffer disruption theory: A terror management account of posttraumatic stress disorder. *Anxiety, Stress, & Coping*, 24(1), 3-26.
- Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S., Arndt, J., & Schimel, J. (2004). Why do people need self-esteem? A theoretical and empirical review. *Psychological Bulletin*, 130(3), 435-468.
- Pyszczynski, T., Solomon, S., & Greenberg, J. (2003). *In the wake of 9/11: The psychology of terror*. American Psychological Association.
- Rosenblatt, A., Greenberg, J., Solomon, S., Pyszczynski, T., & Lyon, D. (1989). Evidence for terror management theory: I. The effects of mortality salience on reactions to those who violate or uphold cultural values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(4), 681-690.
- Ruby, C. L. (2002). The definition of terrorism. *Analyses of Social Issues and Public Policy*, 2(1), 9-14.
- Saruhan, M. S. (2004). Terörün zihinsel kökenleri. *Dinî Araştırmalar*, 7(20), 303-314.
- Sevinç, K. (2019). Dehşet yönetimi kuramı açısından ölüm kaygısının İngiltere’de Müslümanlara yönelik tutumların üzerindeki etkisi. *Dinî Araştırmalar*, 22(55), 27-50.
- Shults, F. L., Lane, J. E., Wildman, W. J., Diallo, S., Lynch, C. J., & Gore, R. (2018). Modelling terror management theory: Computer simulations of the impact of mortality salience on religiosity. *Religion, Brain & Behavior*, 8(1), 77-100.
- Śmieja, M., Kałaska, M., & Adamczyk, M. (2006). Scared to death or scared to love? Terror management theory and close relationships seeking. *European Journal of Social Psychology*, 36(2), 279-296.
- Snyder, C. R. (1997). Control and the application of Occam’s Razor to terror management theory. *Psychological Inquiry*. 8, 48-49.
- Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (1991a). A terror management theory of social behavior: the psychological functions of self-esteem and cultural worldviews. *Advances in Experimental Social Psychology*, 24, 93-159.
- Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (1991b). Terror management theory of self-esteem. In *Handbook of social and clinical psychology: The health perspective* (pp: 21-39), C. R. Snyder and Donelson R. Forsyth (editors). Pergamon Press
- Solomon, S., Greenberg, J., & Pyszczynski, T. (2000). Pride and prejudice: Fear of death and social behavior. *Current Directions in Psychological Science*, 9(6), 200-204.

- Şentürk, H. & Yakut, S. (2014). Hayatın anlamı ve din. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33(2), 45-60.
- Tanhan, F. & İnci, F. A. (2009). *Ölüm eğitimi*. Pegem Akademi Yayınları.
- Tavşancıl, E. & Arslan, A. E. (2001) *İçerik analizi ve uygulama örnekleri*. Epsilon.
- Tokat, L. (2006). Dünya görüşü-din ilişkisi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(9), 41-63.
- Türnüklü, A. (2000). Eğitimbilim araştırmalarında etkin olarak kullanılabilir nitel bir araştırma tekniği: Görüşme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 6(24): 543-559.
- Vail, K. E., Juhl, J., Arndt, J., Vess, M., Routledge, C., & Rutjens, B. T. (2012). When death is good for life: Considering the positive trajectories of terror management. *Personality and Social Psychology Review*, 16(4), 303-329.
- Vail, K. E., Soenke, M., & Waggoner, B. (2019). Terror management theory and religious belief. In *Handbook of Terror Management Theory* (pp. 259-285), Clay Routledge, Matthew Vess (editors). Elsevier.
- VandenBos, G. R. (Editor) (2007). *APA Dictionary of Psychology*. American Psychological Association.
- Wicks, A. C., Berman, S. L., & Jones, T. M. (1999). The structure of optimal trust: Moral and strategic implications. *Academy of Management Review*, 24(1), 99-116.
- Yapıcı, A. (1997). *İslam'da tövbe ve dinî yaşayıştaki rolü*. Beyan Yayınları.
- Yapıcı, A. (2003). Fiziksel ve sosyal hadiselerle sebep atfetmede dinin rolü. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 127-165.
- Yapıcı, A. (2007). Ruh sağlığı ve din: Psikososyal uyum ve dindarlık. *Karahan Kitabevi*.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2016). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. *Seçkin Yayıncılık*.
- Yıldız, M. & Bulut, M. B. (2017). Ölüm kaygısı ile kişilik özellikleri arasındaki ilişkiler. *Electronic Turkish Studies*, 12(13), 659-676.
- Yıldız, M., Belen, F. Z., Arslan, K. T., & Özasma, H. İ. (2017). Defense mechanism against mortality salience in turkish muslim population. *Dinî Araştırmalar*, 20(52), 33-55.
- Yıldız, M. (2006). *Ölüm kaygısı ve dindarlık*. İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.